Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 202 (14924) 1992 чылдың октябрь 17, суббота Солунга ат салган шагы 21.15. Чагыдар өртээ 10 көп. Салар өртээ 1 рубль.

Кыш чоокшулаан. Байдал кандыгыл?

МАЛ ЧЕМИ ЧЕДИШПЕС, БЕРГЕ ЧҮВЕ ОЛ

● Республикага барык 150 муң гектар черге тараа культураларын чаштырган турган.

● «Кызыл тараачын», «Революцияның чалбыыжы» ажыл-агыйлар бир гектардан 14-16 центнер дүжүттү ажаап алган.

Келир чылдың кыжы кандыг болурун баш удур чугаалаары берге. Кыш биле кыш демей эвес болгай, Сөөлгү үеде Тыванын агаар-бойдузу өскерилгени-биле кады кышкы үеде көдээ ишчилерге кандыгла-бир бергелер ала-чайгаарла тургустунун келир-дир. Оны бистер, районнуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң ажылдакчылары, ханызы-биле билип турар бис. Ынчангаш аргалыг-ла болза, ажыл-агый бүрүзү оода-ла мал санынга четчир мал чемин белеткеп, курлаа алган болза деп бодаарга-даа, өштүг чүве дег, ол күүсеттинмейн баргылаардыр. Ону ынчаар чугаалай бергеним ужуру мындыг: бистің район бо чылын база-ла мал чеминиң белеткелин оожум чорутқан, оон уламындан хереглезе чогуур хемчээлиске ол ыракта четпейн барган. Ону чижектер-биле дедиеңей көргүзерге мындыг болуп турар. Биске ниитизи-биле районга 10885 тонна сигени, 5442 тонна сенаж, 5400 тонна савал, 32600 тонна силос, 1100 тонна витаминниг сиген далганы, 3200 тонна сула херек. Өскээр чугаалаарга, канчаар-чооп-даа тургаш, бо бүгү мал чемин белеткеп, хойжу турлагларга, инек фермаларына аппарып сараттагылап алыр турган бис. А херек кырында байдал сыр өске апарган. Ажыл-агыйлар чайны өттүр ажылдап келзе-даа, үстүнде адаанын мал чемнериниң хөй кезиниин барык чартыындан эвээжин белеткеп алган бис. Тодаргайлаарга, октябрь айның 1-е чедир районнуң ажыл-агыйлары 5900 ажыг тонна сигенни, 4835 тонна сенажты, 2535 тонна силосту, 173 тонна витаминниг сиген далганын, 161 тонна мал чеминге ажыглаар тараа аймаан белеткеп алган болуп турар. Мынчан кээрде, байдалывыс багайы ам безин көстү берди ышкажыл. Че, харын өрта бо сөөлгү хүннерде саваң, сула, сенаж немежир апаар. Оон-биле кады күскү үеде чаъс чатташ турул бээрге, бышпайн барган тараа культуралары бар, бистер оларның кезик-чамдыызын мал чеминге хереглээр кылдыр кезип алыр бодап турар бис. Ол бичии немере болза-даа, сеткил өөртүптер хире эвес ышкажыл. Оон ынай өскээртен тыптынып, диленир аргазын база чугаалажып, шиитпирлеп көөр апаар бис. Адак-ла даа дээрге районга бир чижеглээн башка онааштыр 9-10 чем единицазы турар кылдыр чедирип алырын кызыдар бис.

Кайын аная олурар ийик бис, ону ынчаар чедирип алырының арга-хоргазын тыварын амдан эгелээр апаар. Кыштаглаашкына белеткел мал чемин курлап алырындан эгелээр болганда, чогум бо хүннерде байдалывыс кандыгыл дээрзин бичии тайылбырлап көрейн. Эрткен тос айларның үстүнде адаанын көргүзүглерни ёзугаар алырга, район чижеглээн бир башка онааштыр 4,8 чем единицазын белеткеп алган болуп турар. Бо дээрге пат көргүзүг-дүр ийин. А чамдык ажыл-агыйларда оон-даа куду. «Хорум-Даг» совхозта бир малга-ла 2,1, «Искрада» — 2,8, «Хөндергейде» — 3,2 чем единицазы онаажып турар.

Мал кыштаглаашкынынга «Чыргакы», «Чыраа-Бажы» совхозтар, «Хайыракан» коллективтиг ажыл-агый бүдүрүлгези өске ажыл-агыйларга бодаарга, черле шөру белеткеңген. Ынчалза-даа баштайгы ийизиниң шөлдеринге сиген өскелеринден үүгле чүгээр үнген-даа болза, ону четчирибиле ажаап ап шыдавайн барганнар. Бо хүннерде берге болгаш дүвүренчиг байдалдар «Хорум-Даг» колхозта болгаш «Большевик» совхозта тургустунун төлө. Ылаңгыя шемижилерде байдал кончуг дүвүренчиг. Үүге дээрге Шеми хем чайлы бергениндеи ферманың кажаадарын, саанчыларның бажыңнарын суг алган. Оон кадында мычага чедир кайы-даа фермада одалга системазы кылдынмаан, кышкы үеде мал суггарар хоолайлар белен эвес.

Мал кыштаглаашкынын октябрь 1-ден эгелеп, ылангыя саар инектерни доктаамал ажаалдага тургузар ужурлуг турбуже, бистер олче мычага чедир кирбээн бис. Мал чемин четчири-биле белеткеп албаанывыс ужурундан инектерни эртен саггаш, оон соонда оларже үндүрүп турар бис. Бир эвес оода чадаарда саар инектерни тургузу азыралче киириптер болзувусса, кыштың соок болгаш берге үезинде оларга бээр чем чок артып каарын бодааш, амгы хүннерде ынчаар ажылдап турарывыс ужуру ында.

Бо хүннерде безин саалданың ниити хемчээли ындыгла улуг эвес. Бир эвес донукта ортумаа-биле бистер үш тонна суттү бүдүрер турган болзувусса, ону черле күүсетпейн келген бис. Үүг саалдазын көвүдедир дугайында айтырыг кажан инектерни доктаамал чемгерилгеже киириткен соовуста шиитпирлеттине берип болур.

Ниитиниң малын кыштан хүр-менди ажырып алыры берге айтырыг. Ол дугайын эрткен үелериниң практиказы биске көргүскен. Амгы байдалывыс чеже-даа берге болза, бүгү аргаларны ажыглап турган, мал бажын хоратпас дээш боттуг хемчегларни алыр апаар бис.

Родион САТ.

Чөөн-Хемчик районнуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң кол зоотехниги.

Эки үрезин — бедик дүжүт

Бистің тараажыларывыс эрткен чазын барык 150 муң гектар черге тараа культураларын чаштырган турган. Ол шөлдериниң хөй кезиннге бирги болгаш ийги класстың үрезиниерни чашкан. Экономиканың структуразы буступ дүшкен болгаш рынок харылзааларынче шилчип турар амгы үеде ажыл-агыйлар ол хире улуг шөлдүг черлерге чеже хире тонна үрезинни чашкаш, оон эки дүжүттү албайн барганы кымга-даа хомуданчыг.

Бистер, күрүнеиң үрезин инспекциязының ажылдакчылары, тус-тус ажыл-агыйларга кандыг үрезиниериниң херектиин тодарадып берип база ындыг үрезиннерни кайын тып алырын сүмелеп берип турган бис. Моон мурнунда чылларда бистин сүмелеривисти сагып турган ажыл-агыйлар чыл саныында эки дүжүттү ап келгени чажыт эвес. Олар бистин-биле быжыг харылзааны тудуп, багай эвес дүжүттү өстүрүп турганнар.

Амгы хүннерде дүжүт ажаап алышкыны адактаныр турар. Республиканың тараажылары эвээш-биче-даа бол, өстүрген дүжүдүн бүрүн ажаап алган. Аъш-чемге хереглээр тараа аймаа ажаап алдынган. Хомуданчыг чүве чүл дээрге үрезинге ажыглаар тараалларның кайы-даа районда чок болганы болур. Чазын кандап кургаш, күс чоокшулап орда дүшкен хөй шыкта чаа үнүп, чедир бышпаан тараалар үрезинге ажыглаар курлавырларны биске бербээн. Агаар-бойдус таарымча чок болган дээш, келир чылын тараа культураларын чашпас эвес бис. Артык чарыгдалдарны үндүрүп турган, ажыл-агыйлар өске черлерден үрезинни сураглаттынып, амдыгааштан эгелеп часкы хову ажылдарынга белеткеннр апаар.

Бистер тус-тус районнарның тараазы кайы хире болганының дугайында анализти бо хүннерде кылып доозуп турар бис. Барык 75 муң гектар шөлдүң тарааларының кандыг болганын анализтеп, апробацияны кылдывыс. Төп зонаның ажыл-агыйларында үрезинге ажыглап болур тараанын барын тодаратқан бис. Чижээ, Тандың болгаш Бии-Хем районнарның чамдык ажыл-агыйларында үрезинге ажыглап болур тараа бар. Бии-Хемнин «Кызыл тараачын», Тандының «Революцияның чалбыыжы» ажыл-агыйлар бир гектар черден 16-14 центнер дүжүттү ажаап алган. Ол дүжүттүң эвизин келир чылдын үрезининге ажыглап болур. Ындыг болзажок келир чылын чажар үрезин бисте чедишпес дээрзин баш удур чугаалаар херек. Кайынын, чеже акша-херектиин үндүрүп турган, кандыг культураларның үрезинин тыптынып ап болурун бистер моон соңгаар солуннар болгаш радио, телевидение дамчыштыр ажыл-агыйларның удуртукчуларынга дыңнадыр хүлээлгелиг бис.

Өске черлерден үрезин тыптынып алырынга хөй чарыгдалдар үнер дээрзи кымгада билдингир. Тараа дээрге амыдыралдың үндезини болгай. Чеже-даа улуг хемчээлдиг чарыгдалдарны үндүрүп турган, эвээш эвес дүжүттү өстүрүп, Тыванын чонун хлеб-биле хандырары бистің хүлээлгевис. Экономика сандаран, рынок харылзаалары эки тургустунмайн турар бо үеде кымдан дуза дилээр база кымга идегээр бис.

Дүжүт ажаап алышкынының талазы-биле республиканы тургустунуп келген байдалды өөренип көргеш, Тыванын Чазаа ажыл-агыйларны үрезин-биле хандырар дугайында тускай доктаалды чоокта чаа хүлээп алган. Күрүне стандартынга хамаарыштыр алырга, 5 хүү чедер-четпес шынарлыг үрезинни келир чылдың часкы хову ажылдарынга ажыглап болурун ол доктаалда көрген. Ол чүл дээрге стандарттын негелдезинге беш хүү четпес тарааны үрезин кылдыр ажыглаарынга, аштап-арыглап алыр болгаш ону чажар шынарга чедирип алыр дээнни ол.

Бистің санап турарывыс-биле алырга бо хүннерге чедир кедир чылдың үрезининге ажыглаттынар тараның 25 хуузун ажыл-агыйлар белеткеп алган боон турар. Ол дээрге 10 муң хире үрезиндир. А арткан үрезиннерни кайынын алырыл деп айтырыг онза чидин-биле тургустунуп турар. Бо айтырыгны шуптувус кады сүмележип ажылдап турган, шиитпирлээр ужурлуг бис.

Тараа, ногаа болгаш картофель үрезинин өске черлерден тыптынып алыр деп айтырыгга шуут удур кижи мен. Тыванын байдалдарынга таарыштыр шаг-теегүлен бээр өстүрүп келген тараа-ларның үрезинин катап тып ап турган, оларны өстүрер болза эки деп санап чоруур мен. Ылангыя Тывага чингетараанның кандыг сорттарын өстүрүп турганы биске ам шуут билдинмес апарган. Шаандагы чөнүүн чугаазындан алырга. Тывага чингетараа кандыг-даа чылга эки дүжүттү бээр турган. Чурттун экономиказы баксыран турар амгы үеде ажыл-агыйларның удуртукчулары, специалистери бо айтырыгны өөренип көөр болза эки деп бодап чоруур мен.

Елена КЕДРОВА.

Республиканың үрезин инспекциязының начальниги.

КЫШКЫ ҮҮЖЕ КАНЧААР ШЫГЖАТТЫНЫП ТУРАРЫЛ?

Ногаа баазазында

Кызыл хоорайның ногаа баазазының ажылы-биле таныжар дээш эртежик чеде бердим. Картофель шыгжаар подвал чанында төп каан оваада элээн хөй оолдар, кыстар картофельдерни экилеп, багайлап ылгаан турлар. Эки-эки шынарлыын подвал иштинче уруп, а багай-багай шынарлыын өскээр оваалай төп турар болдулар. Оларның чаа сонуургал-биле ажылдап турарындан, хөглүг кәткы, чугаа-соодундан кандыг-бир өөредилге черинден шефтеп келген сүргуулдар-дыр деп билип кагдым. Кайда өөренип турарын айтырарымга, чамдыктары КПТУ-4-те өөренип турар болду, а өскелери башкы училищезинде. Чүгле бөгүн чаа шефтеп келгеннери ол. Ынчангаш баштайгы сонуургал-биле хөлчок эки ажылдап тур бис деп-даа баштактандылар. Черле хөглүг, деминг ажылдап турар болдулар.

Подвал иштин сонуургап көрдүм. Чартыы экилеп каан «оваалар»-биле дола берген. Картофель урар дээш, чаа белеткеп кааны шөлчүгештериң арыы ажок.

Оон үнгеш, өске подвалдарны бакыладым. Чамдыктары күрүг болду. Өскелери шоочалыг, картофель долдур уруп каан болду. Белеткел цегинге чеде бердим. Ында хөрээжен ажылчыннар дөрт кижи морковь аштаан, бирээзи шлангыда суг-биле калбак маңзалар чуггаан тур. Бо цехте чүүү белеткеп турарын айтырдым. Оларның кол ажылы морковь, огүрец, помидор, капуста дузаары, варенье хайындырары болду.

Ажылдап турар байдалы берге. Кылыр ажыл хөй. Совхозтардан янзы-бүрү ногаалар үзүктел чок кээп турар. Цех ишти шык, соок. Хүннүн-не оон үнмейн ажылдаары кадыкка хоралыг. Эң берге үүл — ажылды хол-биле кылыры. Машиналар бар-даа болза, шупту үреник. Чүгле морковь аштаар машина ажылдап турар. Эртенден кежээге чедир балдыр сыкпас болдулар. Шалыңын сонуургадым. Айда 2000 акша.

Ынчап турувуста ол цехтың ажыл-агый эргелекчизи Любовь Аркадьевна Долмачёва чедип келди. Оон-биле ангы чугаалажып, ажылчыннарның хомудалын дыннаттым. Хомудалдың шыннымын ол бадыткады. Машиналар септээр слесарь чок, бар-даа турган болза, дөмей-ле артык кезектер чок. Оларны кайын сураг-лаары -- билдинмес. Өл-шык дээрге цехтің ындыг болуру албан, ногаа дузаарда үргүлчү суг херек болгай.

Чежемейнин-даа бергелер турза, белеткел цегинин ажылчыннары багай эвес ажылдап турарын Любовь Аркадьевна чугаалады. Цех ногааларны чүгле дуаап, шыгжап турар эвес, харын белеткээн продукцияны үндүр садып турар. Цехтин айда планы 500000 акшаның продукциязын белеткеп, садар. Сентябрь айда ол план 1 миллион 177000 акша кылдр күүсеттинген. Пландан барык ийи катап ажыг болган. Шыырак-ла ажылдап турар улус болду. Ол хирезинде шалыны эвээш. Бир айда белеткеп, саттынган продукцияның өртээ кайнаар кирип турарын айтырарымга, Любовь Аркадьевна билбес болду.

Ногаа баазазының директору В. М. Соболева-биле чугаавыс эмин эрттир кыска болган. Оон мен амгы үеде ниитизи-биле 170 тонна капуста, 4 тонна помидор дузап шыгжаттынганын билип алдым. Картофельдиам-даа хөй-биле сөөртүп турар. Ажылчынарның акшазын өстүрери болдунмас. Чүге дээрге ногаа баазазы бүдүрүлге чери эвес, чүгле ногаа шыгжаар чер. Ынчангаш моон мурнунда үргүлчү карылгалыг бооп келгенин директор В. М. Соболева дыннатты.

Борис ОНДАР.

АРАГАЛААШКЫННЫҢ ААР УРЖУКТАРЫН ЧАЙЛАДЫР

Интервью

Тыва Республиканың Чазаанга арагалаашкынга удур демиселди күштелдирер хемчеглер дугайында айтыгларны чугаалашкан чөвүлел хурал чоокта чаа болуп эрткен. Орта олурушкан республиканың корум-чурум камгалаар органнарының, хөй-ниити организацияларының харысалгалыг ажылдакчылары арагалаар чорукка удур демиселди моон соңгаар күштелдирерин, ону чавырылдырарда үүнү кылза чогуурун дугуржуп чугаалашкан. Ук хурал-ды удуртуп эрттирген Тыва Республиканың Чазааның Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Б. С. Шыырапка бистің корреспондентивис ужурашкаш, оон элээн каш айтырыгларны салган.

— Тыва Республиканың Чазаанга октябрь эгезинде болган хуралга арагалаашкынга удур демиселди күштелдиреринин дугайында айтырыгны чугаалашкандыр. Аная болган чугаага хамаарыштыр кыска тайылбырдан берип көрүнерем. Биче-оол Сундуевич.

— Сөөлгү үеде бистің республиканың найысылалында, районнарында ажылчы чонуун арагалаар чоруу хелүн эртип, дедиеңей барган. Оон хайы-биле кем-херек үүлгедир, күштел-күчүлээр, ажыл шагы үзер, оналашкын хереэнге харысалга чок, күш-ажылдың сагылга-чуруму болгаш хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээр чоруктар көвүдээн. Ону хүн бүрү амыдыралывыста көрүп тур бис. Араганың аспаанга алыскан садыг-магазин, хөй-ниити черлеринде эленешкен, арны-бажы, ядик, хевш кижи көөр аргажок, эрткен-дүшкен элээр улуска шорулган, оларны бак сөглээн аныяктар, хереэженнер бол-ла чоруур. Өлүрүүшкүнү, күштел-күчүлээшкинин болгаш еске-даа кем-херек үүлгедиишкинин колдуунда эзирик кижилер үүлгедип турар. Оон ангыда арагадан хорааналып өлүп турарларның саны өскен. Бо бүгү хамаатыларның кандыг-даа сагыш ховаашкыны чок, хостуг-шөлээн, амыр-дыш ажылдап, чурттаарынга дыштанырынга моолдактарны ужуваштырып шаптыктап турар. Ынчангаш арагалаашкынның нептереп көвүдээнин Тыва Республиканың Чазаан, республиканың ажылчы чонун дүүредип, сагыжын аартып келген. Оон уламындан кандыг-ла-бир дээштиг хемчегларни бот-догуннаан республиканың байдалынга таарыштыр албас болза, шак мынчаар ажылдап, чурттаары моон соңгаар бергеден келген. Ону барымдаалап көргеш, хуралга арагалаашкынга удур демиселди күштелдирерде үүнү кылырын дугуржуп чугаалашкан чүве.

— Ол болза кандыг хемчеглер болуп турарыл?

— Бирги ээлчегде тыва чонну араганын аспаандан адырып алыр кол айтырыг болуп турар. Мени шын билип көрүнер. Тывалар шупту арагалап туруп берген дивейн тур мен. Ынчалза-даа эзирик чоруурларын хөй нурууау тыва национадын улузу болуру хөйге билдингир. Ону кижи көргеш безин өскелердеи (өске нациянын - улузундан) ыядып, човай бээр, чамдыкта баш сугар чер тыпайн баар-дыр. Үүге черле тыва кижи бодунуң болгаш нациязының ат-алдарын, арын-нүүрүн хүндүлевес, бодавас чүве ийик. Моны боламчалыг көөр үе келген.

Ам салдынган айтырыгга хамаарыштыр чугаалап көрейн. Тыва Республика бот-догуннаан күрүне болганда Россия Федерациязының Президентизиниң хостуг садыглаашкын дугайында Чарлыы бар-даа болза, бодунуң байдалынга дүүштүр арагалаашкынга удур демиселди күштелдирери Чазактың кол сорулгазының бирээзи кылдыр санап турар. Арага аймаан республикаже кайы хамаанчок книр сөөртүп, чер болганга улуг өртекке садарын хоруурун дугурушкан. Араганы книр сөөртүп садарын Садыг министерствозунга, Тыва төп-коопка, Кызылдың пиво заводунга чөпшээрээрни үүлдүг деп көрген. Арагалаашкынга удур демиселди күштелдирер дугайында Тывының чурттакчы чонунга ажых чагааны хүлээп алыры-биле оон төлевилелин ажылдап кылып турар. Ол ышкаш арагалаашкын-биле демиселди чорударда, моон соңгаар кандыг хемчегларны боттандырар талазы-биле Чазак тодаргай саналдарны ажылдап кылгаш, ам болур Тыва Республиканың Дээди Советниң ээлчегли сессиязына киирер. Оон төлевилелдерин ажылдап кылып алгаш, ажылчы чонуун хуралдарынга таныштырыгаш, саналдарын, сүмелерин дыннаарын шиитпирлээн. Долузу-биле таныштырарга мындыг-дыр, чөвүдел хуралга чугаа кылбак хемчээлдиг болганы билдингир.

— Чоокта чаа Барыын-Хемчик районче сургакчылап чораан болдуңар. Чазак черинге болган хуралга чугааны ол районнуң чурттакчылары канчаар үнелеп турарыл. Биче-оол Сундуевич?

— Республиканың министерстволарының, ведомстволарының харысалгалыг ажылдакчыларындан түргустунган бөлүктү удуртуп алгаш, районнуң, Ак-Довурак хоорайның ажылчы чонунуң амыдыралы, ажылкын-биле таныжып, чугаалажып, негелдерин, шүүмүүлдерин, саналдарын, сүмелерин дыңнаан бис. Мен бодум районнуң суурларының шупту-зунга чордум, Араганы Тываже туралаан-на кижиниң книр сөөртүрүн, кайы хамаанчок садарын шуут хоруурун, арагалаашкынга удур шынгыы демиселди доп-дораан чорударын чон негеп, дилеп турар боор чорду. Оон уржуу кончуг багай дээрзин улус кончуг эки билип турар. Ак-Довуракты Культура ордузунга хоорай чурттакчылары-биле ужуражылганы эрттирдивис. Аная санал берген кижи бүрүзү-ле чонуун арагалаары дедеп барганы дүүрел-биле чугаалап орта удур болдунар-ла хемчегларни дүргеп алырын, шынгыы ажылды чорударын негээн. Арага аймаан магазин бүрүзүнге садарын хоруурун олар сүмелээш бо хоорайга арага садар ийи магазин болза чедирин чугаалааннар. Арагалаашкынның ужурундан болуп турар кем-херек үүлгедишкиниерни база айытканнар.

— Ак-Довуракка хоорай чурттакчыларынын хуралы эрткен-дир, оон өске хоорайларга, суурларга оны эрттирери көрдүнүп турар бе?

— Ийе, республиканың хоорайлар, суурлар чурттакчыларынын чыыштарын эрттирери планнаттынын турар. Үүге ону эрттирер бергенил, оон сорулгазы чүл деп чүвеня чон билир боор деп бодайдыр мен. Сөөлгү үеде арагалаар, кем-херек үүлгедишкинин республикада кедергей өзүп турар, ону барымдаалаваш, бо четпестерни доктаалдырда, эдип алырда чүүкылыр талазы-биле чон-биле сүмележир, санал-оналын алыр дээш хуралларны эрттирип турар. Октябрь 20-де Кызыл хоорайның чурттакчыларының чыжын эрттирер. Бо дугайында Президент Ш. Д. Оржактың ат салганы Тыва Республиканың Чазаанын доктаалын республика солуннарынга, парлаар, телевидениеге, радиога дамчыттыкан. Бо чыышка барып олурукур, санал өөр күзелдиг кижилер арагалаашкын, кем-херек үүлгедир чоруу-биле кандыг демиселди чорударының, хемчегларни алырының талазы-биле тодаргай саналдарны, сүмелерни киирерин дилеп турар бис. Черле ынчаш, арагалаашкынның аспаандан чонну адырарда, корум-чурумну, ажыл-ишти, амыдырал-чурталганы экижидерде бот-догуннаан Тыва Республиканың Чазаа, хоорай, районнар, суму чагыгаларында, бүгү чурттакчы чон чүүкылырын дугуржуп алгаш, чангыс аай хөделиг, бир деминг ажылдаары чугула болуп турар деп санаалдыг мен.

— Дорту-биле чугаалаарга, бистің республиканы арагалаашкынга удур демиселди чарлаар сорулганы Республиканың Чазаа салып турар мындыг бе?

— Бот-догуннаан Тыва Республиканың байдалынга дүүштүр база чурттакчы чонуун саналдарын барымдаалап көргеш, арагалаашкынга удур демиселди чорудары, тыва чонну арганың калавындан камгалап алыры чугула айтырыг болу берген. Ынчангаш бо хемчегни боттандырарын көрген. Ону чөптүг деп санап турар бис. Оон-биле чергелештир арага-дарыга хандыгышыдыг, кем-херек үүлгедиринге, оорлаарынга сундулуг, ажыл кылбас, урулларының өөредилге -кижайдилгезиниг сагыш салбас кижилер-биле ажылды доктаамал чорудары көрдүнүп турар. Үүге дээрге арагалаашкынның ужуундан шиитилелге, ажыл-агыйга, кижилерге чедирип турар когарал-харажазы канчаар-даа аажок улуг болгай. Арага-дарыже бистің чурттакчы чонувустун шала кошкак кезээ хандыкшын киргеп деп санап турар бис. Ажылы чон-биле чугаалажып чоруурга, чамдык будүрүлгеринил, албан организациларының удуртукчулары, кол тускай эртемниглери безин арагалаар, ажылын орта кылбас болуп турарын хомудап чугаалаар боор-дур. Шак ындыгларны харысалгалыг ажылынга турар-турбазынга чедир шыгыы чугааны кылыр бис.

Оон ангыда ажылчы чонуун ажылдаарынга, чурттаарынга, дыштанырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары арагалаашкынга удур демиселди чорударынга бир кол черии ээлээр. Ылангыя чонуун, бирги эзлчегде, аныяктарның хостуг үеин ажыктыг эрттирериниге кичээнгейни салыр апаар. Бистің республиканың ажылчы чонунун дыштанылгазын чептүг организастап болур өөре культура, спорт албан черлери четчири-биле бар. Чстпес чүве болза оларның ажылын экижидериниче сагыш салбайн турарында. Оон уламындан хостуг үезинде кылыр чүве чок болганындан арагалап турбайн канчаар деп, чамдык улус санап турар. Мен бодаарымга, ол шын эвес билишкин-дир.

Ажылчы чон мону билип алыры артык эвес деп бодаар мен. Арагалаашкынга удур демиселди чорудар дугайында чугааны чорудуп турган, араганы садарын хоруурун боттандырарын көргеп. Ону чөптүг деп санап турар бис. Оон-биле чергелештир арага-дарыга хандыгышыдыг, кем-херек үүлгедиринге, оорлаарынга сундулуг, ажыл кылбас, урулларының өөредилге кижайдилгезиниг сагыш салбас кижилер-биле ажылды доктаамал чорудары көрдүнүп турар. Үүге дээрге арагалаашкынның ужуундан шиитилелге, ажыл-агыйга, кижилерге чедирип турар когарал-харажазы канчаар-даа аажок улуг болгай. Арага-дарыже бистің чурттакчы чонувустун шала кошкак кезээ хандыкшын киргеп деп санап турар бис. Ажылы чон-биле чугаалажып чоруурга, чамдык будүрүлгеринил, албан организациларының удуртукчулары, кол тускай эртемниглери безин чүве болза оларның ажылын экижидериниче сагыш салбайн турарында. Оон уламындан хостуг үезинде кылыр чүве чок болганындан арагалап турбайн канчаар деп, чамдык улус санап турар. Мен бодаарымга, ол шын эвес билишкин-дир.

Ажылчы чон мону билип алыры артык эвес деп бодаар мен. Арагалаашкынга удур демиселди чорудар дугайында чугааны чорудуп турган, араганы садарын хоруурун боттандырарын көргеп. Үүге ону республикаже книр сөөртүрүнүн, садарының, книрининг чурумун шынгыы сагыш, корум-чурумнуг болуру чугула.

Арагалаашкынга удур демиселди чорудар дээрге дыка хөй айтырыгларны хаара тудуп турар. Ону чедишкиниг шиитилээри Чазактың, хоорай, район, суму чагыгаларының, улус депутаттарының Советтериниң, хөй-ниити организацияларының, будүрүлгелериниң, организациларның, бүгү хамаатыларның бир деминг ажыл-чорудулгазындан улуг-биле хамааржыр. Ындыг болганда салдының турар сорулганы амыдыралга боттандырар дээш шудургу ажылдаар апаар-дыр бис.

Таан-оол ХЕРТЕК

интервьюну алган.

Медээлер

Чыышка республиканың «ногааннарының» хөй-ниити организациязын тургузар талазы-биле белеткед ажылдарын чорудар оргкомитетти тургускан. Инициативчи белүктүң бодап турары-биле, ол хөй-ниити организацияны алызында барын республиканың чонуун экология камгалалының шимчээшкини азы «Ногаанар» партиязы кылдыр тургустунуп болур.

Чаа тургустунар деп турар организацияга хамаарыштыр айтырыглар, саналоналдар бар болза, Кызыл хоорайның Московская кудумчузунун 2 дугаар бажыңында Экология министерствозунун 201-ги «Абинедиве» кээп азы 3-13-58 телефонче болган болур.

(Бистің корр.).

«НОГААННАР» ОРГАНИЗАЦИЯЗЫ

Республиканың агаар-бойдузун камгалаар сорулгалыг бөлүк чурттакчылары «ногааннарның» хөй-ниити организациязын тургузар талазы-биле чыышты эрттирген. Оон ажылынга «Хараачыгай» деп чадаг-тергежилер клубунун кежигүннери, Кызылдың педагогика институдунун студентилери болгаш башкылары, 9 дугаар школаның башкылары, республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурттинчилел музейниң ажылдакчылары база өске-даа организацияларның төлөөлөри киришкен.

ТАЙЫЛБЫР ХЕРЕК

Кызыл хоорайда албан бүдүрүлге черлеринде, организацияларга хүүжүдүлге чектериниң гарадылгазы микрорайоннар зайы-биле чоруп турар. Бо ажылдың канчаар өгелээнин сонуургап октябрь 15-те Кочетов кудумчузунда төп ажаалга бак кылынган бис.

Бөлүктен хүүжүдүлге чектериниң үстүнде 39 кижи алган олар өскүүлетүүр черинин баш хоорайның № 2 школазының төлөөлөри болду. Бир дугаарлыг хүүжүдүлге чегин Кызыл чурттуг Станислав Богданский алган.

Банк ажылдакчылары бо ажыллың шүшпей эгелээнин, оон чылдагааны чонуун хүүжүдүлге чектериниң үнезин билбезинде деп гайылбырлады. Шынап-ла, оруккa дүшкаш айтырыг салган он ажыг кижилериистен огулуг чүве чугаалаптын, хүүжүдүлге чегинин утка-шынарын, ажык-үнезин билир кижи чок болду. Үстүнде гаварылгалар түүжүдүлге чектериниң дугайында чон ортузунга тайылбыр ажылының чүгүлазын чугаалап турар-дыр.

(Бистің корр.).

АДА-ИЕЛЕРНИҢ КИЧЕЭНГЕЙИНГЕ

Россияның өске хоорайларында өөренип турар студентилерге хүүжүдүлге чектерин өөренип турар черлеринге, бир эвес олар доктаамал чурттап турар черинин болгаш книр бижидилгезиниң дугайында справкаларын эккээр болза. бээрин Тыва Республиканың Эт-хереңги эргелеп-башкарының талазы-биле күрүне комитети ол студентилерин ада-иелеринге, төрелдеринге дыңнадып тур.

УЛУГ КИЧЭЭНДИРИГ

(азы төрээн чонунуң амыр-дыжы дээш сеткилинден сагыш аарып чоруур болза...)

Тыва чон рынок харылзааларынын негелделеринге дүүштүр ажылдап, амыдыраарынга белен эвес турганынаң уламындан, рынок экономиказынче шилчип турарывыс бо хүннерде улуг бергелээшкиннерге таваржып турар.

Бараан-сараан, аъш-чем, эт-сеп аймаа кончуг ховаргаан, оларнын өртек-үнези күнден хүнче деннел чок кемчээлдерге өзүп турар. Кеп-сын аймаа эвээш көстүп кээп турза-даа, оларнын өртек-үнезинге бөлүүн чон хүш четпестээн. Оон уламындан бо сөөлгү ыларда чонун хөй нуруузу эргиг хепсынын септеп-селип кедип турар.

Моон соңгаар кайчаарыл деп айтырыг кончуг варын байлалда.

Ажыл төлевирингге ап турарывыс акша-шалын чүгле аъш-чем бараанлары садарынга өйлежип турар апарган. Канчаар дээш ам канчаар, чүртталга ынчаар албадапкан болганда, бергеленин ажып эртип, үеним байдалынга дүүштүр чүрттаар апаар. Чоо бо байдалга, чежемейнин берге-даа болза, чоорту база-ла чаныгын бар чылдар, ажып эртип-даа шыдаар дээрзинге бүзүрел болур. Ынчалза-даа кончуг бо бүгү бергелерни ажып эртериниң оруун дүй боор, шаптыктап турар үүлдер бар. Оларга кем-херек үүлгедиишкиннери кончуг дерзин, айыылдыг апар чыдарын көрүп тур бис. Шак мынаг байдалдаран чоорга дыштыг амыдырал чок болду. Оор деп чүве чок болза хоорай, сүүрларнын чүрттакчы чонуу мал-маганы хөйү-биле тудуп, өстүрүп, канчап-даа амыдыраа болур. Сөөлгү үеде, чамдык черлерге, хаван, даргаа дээш, бора-тоолайлар безин тудары бергедээн, оорлап аппаар.

Бо берге үеде мынаг байдалдыг турган, чон канчан амыдырап, амыдырал-чүртталгазын экижидерил? Бо халап болган айтырыглар дээш чонунуң сагыш-сеткилиг улуг дүвүрээзиниг байдалда.

Кем-херек үүлгедиишкиннери, оор-сүк болгаш арагадарыга хамаарыштыр ол-бо черлерден эш-өөр солунаарга дыка-ла хөй бижип, айтырыглар көдүрүп келдилер. Оларны адап, санаары-даа берге. Ол-ла бүгүде, каттышпастын аргазы-даа чок. Кончуг-ла шын, тургустунган берге байдалга, сагыш-сеткилиниң дүвүрелин илередип, үк байдалды эдериниң талазы-биле арга-сүмени-даа берип турдулар.

Бо айтырыгларга хамаарыштыр журналист Седен Хертектиң майда үнген № 32 «Тыва Республика» солунунга «Чежеге ыглажып, халактан кээр бис» деп парлаттынган, бо-ла бижикчиниң сентябрь 9-та № 173 «Шын» солунга үнген «Бажы эътенген маадырлар» база чогаалчы Эдуард Доңгактың сентябрь 23-те № 184 «Шын» солунга үнген «Араганың далайынче» деп үүлдерин онзалап айытпастың аргазы чок.

Үстүнде адаанам материалдарда бо халаптыг байдалывысты кончуг тода чырыткылаан болгаш оларга немей черле чүү чугаалаар боор. Чүгле бо материалдарны анаа бөдүүн үүл-биле демей эртип турары хомудан-чыг. Бо материалдар дээрге бистиң тыва нашнага шыгыы түннел үндүрер ужурлуг улуг киженидириг-дир. Ынчангаш бо үүлдерни номчаан кижилер анаа-ла номчуп эртип, номчуваан кижилер билбейн эртпейтиниң аргазы чок деп болаар мен.

Кижи бүрүзү номчуп сайгарып, бир түпелди кылаа көгүүр. Оларниң сайгарылгазын будурулге, организацияларнын, албан черлериниң коллективтеринге чорудары черле чугула. Чазак хемчээлдиг кыйгырыг-даа үндүрзе.

Черле чежеге чедир бо халаптыг айтырыгларны чон көдүрүп кээр ужурлуг чүвел? Чон шылап калды.

Тыва чүртүвүс бот-догунаан республика апарды. Күрүневистин Дээди Совединдаа бар, парламентизи-даа бар. Президентизи-даа бар. Президентини-даа сонгуп алдывыс. Оон ынай ам кымны маналр бис? Кем-херек үүлгедиишкиннери, оор-сүк херектеринге хамаарыштыр хоойлуларны күштелдиреринче чон негеп келди.

Президент маңза хамаарыштыр тускай комиссия ажылдап турар-ла дээр. Чежеге чедир ажылдаар ужурлуг комиссия чүвел?

Тыва Республиканың кеземче херээнин талазы-биле тускай бүрүн хоойлузун хүлээп алыр деп турган эвес. Россия хоойлузунуң эвээш каш-ла статьяларга өскерилгелер, немелделер херек эвес чүве бе? Кижи болаарга, четчир хире үе эртип-ле турар болгу дег.

Черле ынчаш бирги эллегде шинтирлезе чогуур айтыырларны сонгаарладып турарын кижи кайгаар.

Тыва күрүневистин никти чүрттакчы чонуу 300 ажыгла муң кижи-дир бис, оон иштинде тывалар 200 хире муң. Нинти чүрттакчыларывыстың саны ортумак хоорайнын чүрттакчыларының санындан-даа эвээш-тир. А республикада бүгү хевириниң удуртур аппараатынын саны чеже деп бодаар силер? Бо улуг удуртур аппараттың ажылы-биле тургустунган халаптыг байдалывысты чүү деп түнеэвил?

Чүгле чүртүнда чүрттап турар кылат чонуун саны миллиард ажыг болгай. Бо чүртте оор деп чүвеним чогуу анаа чораан кижилерден кулаа-биле дыннаар боорду, а кем-херек үүлгедиишкини кончуг эвээш боор турар. А бистин каш бөрбак чүрттакчылыг, хөнзиг тыва күрүневистин удуртулгазы корум-чүрүмнүг тудуп, чонуун дыжын хандырып шыдавас апарганы, байдалдын улам дорайтаар турары чеченчиг-ле-дир.

Селен Хертек, Эдуард Доңгак ышкаш тыва нация, оон арын-нуурду, төрээн чонунуң амыр-дыжы дээш сеткилинден сагыш аарып чоруур болза, байдал бир янзы апарган-даа турар ирги-ле деп болгаш кижиниң сагыш-сеткилинге-даа кирип кээр-дир.

Дерме ДОРЖУ.
Самагалдай суур.

МӨЗҮЛҮГ ЧОГААЛЧЫ

Бүгү делегейге сурагжаан уруглар чогаалчызы Сергей Михалковтун 80 хар харлаанынга холбаштыр оон «Мен совет чогаалчы чораан мен» деп номун Москвала белеткеп дооскан.

Шыны херек, Сергей Владимировичниң дугайында янзы-бүрү чугаалар чон аразында чоруп турар. Дүшкен ССРЭ-ниң күрүне гимнинин сөзүнүң автору, Россия чогаалчыларының хөй чылдарда солуттунмаан удуртукчузу, Бүгү-эвилелдиң шугумчүледдиг «Фитиль» киножурналының кол редактору, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, академик — бир талазында ыдыг, Сталинден эгелээш, Горбачев дүшкүже, он-он чылдарның дүргүзүнде ол ядролуг чепсекти туткан улуг күрүненин эн дээди удуртукчулары-биле харылзаалыг болгаш оларга хүндүткелиг ажылдап чораан. Ол дугайында Сергей Владимирович шыныы-биле ишти-хөнүүнүн ханызыдан бижип турар.

Өске талазында — Сергей Михалков, бичии уругларның чүлү-чүрээн туткан шулуктерниң, Стела даай дугайында кайгамчыктыг дөзеш шулуглелдериниң, хөй саныг баснялларының автору болурундан аңгыда, кижиден дуза дилеп чоруур бүгү-ле амылыг амыдыраанарың дыннангыр болгаш човангыр өнүү болган. Ол дугайын эвээш кижи билир, ынчалза-даа ол кижилериниң өөрүп четтиргени, оон дузазының түпелинде, бүдүрген үүлдери хемчээн четпес улуг. Сергей Владимирович бүгү кижи төрелгетениниң кандыгдаа коммунизмге хамаарышпас өзүлүг эртинелериниң үнелекчизи болгаш камгалакчызы кылдыр бозуп көргүскен. Кижи төрелгетениниң ишти-хөнүүнүн өзүлүг эртинелерин камгалаары биске, ылангыя тыва кижилерге бо хүннерде онза чугула болуп турар, чүге дээ бүгү кижилерге эвес, чүгле коммунистерге херек хоозун үүлдерни база катап нептерелдир дээш, арын-нуур дугайында коммунисти-утописти сестер-биле өзүлүг арнын чажыртынын алгаш, арткан кижилерни эрге-чагырганын болгаш коякаас домактарның күжү-биле биеэки хевээр кинчилеп алыксаан чамдык партийжи үнер парлалгада болгаш кижилерде дыызып турар. Оон ужурунда демократияның салымчолу дээш база катап төлээри, бүгү кижи төрелгетениниң ылаптыг культура эртинелери дээш демисежири дагыы негеттиниг турар. Чүнүн-даа түнелин чон шиитпирлээр, чонуун үнелери болгаш хүлээп алыышкыны — эң дээди шиитпир ол болур, бир эвес чон кара чүвени ак-тыр дээр болза, ол чүве ак болур, оны кандыг-даа сайыт, кандыг-даа даргаа кыдаттың кылаган кара бегези-биле карартыр шыйып күш четпес.

Ол дугайын бодаарынче Сергей Михалковтуң номунуң дараазында олурулары ала-чайгаар албадап көөр: «Дыка хөй таварылгаларда мен өске кижиниң чоруун чогудуп кылаштаар хүлээлгениң харыысалгазын бодумга ап келген мен, ынчангаш мени министерстволарның, ведомстволарның, адаккы-даа, үстүкү-даа эрге-хоойлу органнарының даргаларының ажиниин аксына үргүлүү көрүп болур турган, аңаа мен чөптүг болгаш хоойлуга дүүшкен байдалды чедип алыр дээш барып турган мен, чүге дизе мээн сагыш чоруур чүрүмүм чангыс саазыны шимчедирде, бүт херек». Бо сөстерниң бүгү кижи төрелгетениниң ылап эртинелериниң хамааржырын бадыткаар дээр болза, бүгү үүлдерни кеззэмөнгеде бардамы-биле чангыс улаа үзе хап сеглексээр коммунисчи бүү-хаа чанчылбиле бөдүүн кижилериниң кээрген, сурган, өөредип, өөрүтыртып, кижи кылдыр чаап алыксаар улусчу чанчылдарын деннептерге-ле, бүгү чүве чүден артык тодарай бээр. Оон түржүк коммунисчи ёзулуурум бүгү кижи төрелгетениниң культуразынга, сагыш-сеткил, ажы-чан, кижизидилге байлактарынга кайы хире улуг хораны чедиргени безин тодаргай апаар.

Кандыг-даа байдалдарда кижини хамыктын мурнунда кижи деп көөр ужурлуг, оон түнелинде кижиниң болгаш чонуун бодунун кижизиг байдалдары быжыгар дээрзин бодаваас кижи кайын турар. Шак ындыг байдал-биле чоруур түнелдерни үндүргеш, Сибирьнин эн ырак булунунга олурып турумда, тайга ортузунда көдээ суурга, ынчан кара чангыс шиитпирлекчи турган партияның XXVII съездизинин тук хевирлиг кызыл эмблемазын какчан бижик чедип келген. Ол болза съездиниң секретариадының өмүнээзинден Сергей Владимировичниң сумезин илерткен чагаа болган. Мени Кызылче эгидер дээш, тыва нашнага хамааржыр культура байлактарын камгалаар дээш, адаккы-даа, үстүкү-даа эрге-хоойлу органнарының ажиниин аксына оон олурып турганын ам чаа болган кээримге, Сергей Владимировичниң кудугур сыны, эгин келгеш, кижиже хандыр көрүп келир карактары сагыжымга бо-ла чуруттунуп кээр-дир. Барык тозан чылдың мурнунда ол-ла Сибирьге, ол-ла суурга өске улуг чогаалчы (Максим Горький) болдунуң маадырының прототиви Петр Заломовка ындыг хевирлиг дузалап турганын ынчан мүн-не сагыш чазап билир турганывыс шын. Мен дээрге, Сергей Владимировичниң холун сунганы мүн-мүн кижилериниң чүгле чаңгызы-дыр мен.

«Мен эки өөнүктерлиг болуп чаяаткан кижи чораан мен — деп, Сергей Владимирович ол-ла номунда бижээн — Угаанны, салым-чаяанны, эвиргек, башкыларлыг болур кылдыр чаяаткан кижи чордум. Мен номчукчуларымнын ынакшылын үнелеп келген болгаш үнелеп өөрүүр мен, а оларнын аразында кандыг-даа назылыг кижи бар. Чүртталганын аас-кежиктиг түвнели ол эвес чүве бе?»

Сергей Владимирович болунун эгелээн херээн кезээде эчизинге чедирер кижи чүве. Беш чыл мурнунда партияның тыва обкомунче оон бижээн чагаазын кандыг-даа өскерилге чокка номчукчуга таныштырар күзелим бар: «Хүндүлүг эштер! Силерниң хоорайларда мурнунда шиитпирлекчи чораан каадыржаан чогаалчы Даржаа А. Д. чүрттап чоруур (мында адрес бар)... Ол болза салым-чаяанны кижи чүве, оны кылганы болгаш үзе басканы херек дээш, кажан оны Дээди Совет өөнээн келдереткен турда, чогаал ажылы кылыр аргазын бербес болза, чөптүг эвес болур ийик. Оон менээ бижээн чагаазын номчуурумга, кая-даа ажылга тургустунуп ап шылаваан болду. Оон салым-чолун билип, кээргеп, ажылга киирип алгаш, оон чогаалдарын болдунар хире-чергези-биле парлаары чөптүг болур ийик». Оон күзели чүгле Коммунистиг партия калбаш кылдыр барып дүшкен соонда, кажан парлалгага болгаш иштилелге демократтыг күштер шыдал кирир келгенде, чүгле ынчан боттанган дээрзин номчуу билир. Ам чогаалчының 75 хар харлаанын-биле холбаштыр аңаа чоруткан байырымны сонуургадып көрейн:

Курай, курай!

Курай, Сергей Владимирович?

Будун чүстүн дөрттүн үжүн харлаптынар.
Курбустудан бодараан дег хей-аът күжүн
Бүгү чүртка Москвага шаннаан силер.

Чүртталганар
тыныш ышкаш бөлүүн-даа бол,
Чугаанарның мергениниге бүзүрээр бис.

Уругларга
байырлалдан артык силер,
Улугларга арын-нуур дег башкы силер.

Обком мени
хөректен деп танмалаай-даа,
Оожум болган уян-чымчаам ышкынмаан мен,

Билириңер
ийи карлыг оолак дег,
Бижиргексеп,
силердиве көрүп ор мен...

Үе-биле адырылбас ийис силер!
Үргүлчү-ле
чогаалынар маңан чор мен.

Хайыралыг чогаалчымны,
таныжымны
Кажан шагда мактап ырлап артын каар мен.

Ол сестер кажан-даа күштүг, Сергей Михалковтуң 80 хар харлаанында база. Келир үеде база.

Алдын-оол ДАРЖАА.

МЭЭҢ БОДАЛЫМ ЫНДЫГ

Август 14-те үнген «Шында» «Наадым-92» байырлалды эрттирер оргкомитеттиң ораалчы даргазы Владимир Гуматович Хемер-оолдан «Шынның» корреспондентиниге берген интервьюзун ыарлаан болду. Интервьюнуң ады «Ийи билекти сывырыпкаш...».

Интервьюдан билдинип турары болза, 1991-1992 чылдарның кыжы Тывага халаптыг кадыг-дошкун эрткен. Тываның малы чүс-чүзү-биле эвес, а мүн-мүнү-биле кырлып калган. Аарып болгаш чудап өлген малдарлан чаныс көпеек-даа ажык албаны билдингир, а карылга-коарал миллион-миллион рубль болур.

Мал кыштаглаашкынынын дугайында ам-на шыгыы чугаа үнер боор кылдыр бодаан мен, а кым-даа аксындан ак хар аппас боорга, бо үүлчүгешти бижий бердим.

Чүге хөй мал чудап өлгенил дээрге-ле, мал чемнин чедишпезинден деп харылаан турар. Бо шын харыы-дыр. Чүге мал чеми чедишпейн барганыл дээрге, интервьюүү-биле алыр болза, республикага 1991 чылдың чайынында хөй-ле фестивальлар, спортчу маргылдаалар болгаш кудаларны эттирип турганында болуп турар.

Дыка хөй байырлаарга, ажылга шаптыктыг болуурбын, ынчалза-даа... Башкы кар чаапгары билек-ле Эрзин, Тес-Хем районнар доораан-на берге байдалга тарышкан турган-дыр. Чылда туржүк, чаңгыс айда-даа малга чиртиптер мал чеми белеткеп албаан турганы ол чон боор бе?

Оон-на хайы ыйнаан, малының дыка хөйүн ары-чарыкче. Балгазынче ажырган деп дыннаан мен. Мында бир-ле чиктиг чүве бар чорду. Бүдүн ийи район чүмү-биле бергедеп турда, Эрзинде «Чаа оруктун» хойжузу Маңдал Байыр, Тес-Хемде «Чодураның» хойжузу Байыр Сувандин олар республиканың мурнакчы хойжуларының одуруунче канчан кире бергеннери ол? Моон харыызын тыпкас болза, ам бо районнарга мал өстүрер дугайында кандыг-даа хоозун чугааның херээ чок.

Мээн мал ажылының дугайында тускай эртемим чок. Ынчангаш кымга-даа билдингир өөдежок айтырыглар-даа көдүрүп турарым чадавас: Оон ынай мындыг чүвени база эскерип турар мен, Республикада байырлалдар көвүдээш, малга четчир саныг мал чеми белеткеп албаан турда, чамдык ажыл-агыйлар чүгле боттарынга-даа эвес, а өскелерге база артыктап бээр мал чемин кайым тып алганнарыл?

Моон чыллагаанын тыпкас болза, бо төөгү чылдын-на катаптаар апаар. Мал чемин четчир-биле белеткеп албас кижилер белеткевейн-не турар, а белеткеп алыралар ол чалгааларга дузалап-ла турар.

Мен бодаарымга, чыл санында-ла малдың чудап, мүн-мүнү-биле хорап турарының чылдагааны хөй-ле байырлалдарда-даа эвес ийин. Ында чөптүг чылдагаанар база турар-ла харын. Кедергей каан-халының болганы-биле мал чемин белеткээринин планын күүсетпейн барып болур. Одар-белчиирнин четчир-чедишпезинден база хамааржыр. Чижээлээрге, Хөндергей ышкаш чүрттевискээрин өскелерге тойманлаткан берге мүн-мүн баш малды өстүрүп шыдаттынмазы билдингир.

Мал ажылында эң-не корсунчуг халап болза чамдык кадарчыларның-даа, тускай эртемниглериниң-даа база удуртукчуларының-даа эң-харыысалгазының кедергей кудулаанында Хүлээнген хүлээлгейн өөдө күүсетпейн турарында, чон мурнунга арынчүүрүп бодаваында.

Бистин Тывага мал кадарар кижи кажан-даа эң улуг харыысалгалыг чораан, тоолшагда-даа, феодализм үеэзинде-даа. Байның чаңгыс хураганын-даа чидирзе, азы өлүрзе, кадарчы яла хүлээп чораан. Үлетпүр бүдүрүлгелери сайзыраан чүрттара пес-таавы садыглаан кижи оскундуруг кылыр болза, ол яла хүлээп чораан болгаш ам-даа ындыг. А бистин азырап өстүрүп алган малывыс канчап пес-таавындан чиик үнелиг апарган чүвел? Ол нарын пөстерни-даа, савыяларны-даа бистин малывыстан үнер чиг-эттер-биле кылыр. Мындыг турбуже, малывыстың үнеэин шуут утган-дыр бис. Чеже-даа малды чидирген, азы чудаган өлүрген кижи анаа-ла оон чартык-чамдык өртээн төлээри-биле кызыгаарлынып каар, ол-ла, Чеже-даа малды оорлап, чок кылган кижилериниң хөй кезии кандыг-даа кеземчеге онаашпас, эвээш кезиин 3-5 чылдарга шиидип каар ол-ла. Байдал бо хевээр турар чүве болза, Тываның малы кажан-даа өспес, харын кызырлыр, төнер. Тываларның амыдыралчүртталгазы кажан-даа өөделевес, улам дорайтаар.

Россия Федерациязында Кеземче хоойлузун эде көрүп турар деп билир мен. Бистин чазак бодунуң чүгүла санал-онаалын аңаа киирер ужурлуг. Хамыктын мүүнүн-ла оорлаага удур кам-хайыра чок демисел чорутпаже черле хоржок! Беш бода хөлү чедир оорлаан кижини дээди хемчет-биле эвес-даа, чээби чыл чедир олуртур херек. Шимчээр-шимчевес эт-хөрөнгизин хавырар. Өгбүлөп канчаарыл деп айтыыг турбас ужурлуг. Чүге дээрге оорлаанын калайларын база оорлар деп санаар херек. Ашаанын чүнү канчап туварын, оон кадайы билбес дээр ужур чок. Ынчангаш Хемчиктин Хайдып-Үгер-Даа оорларының калайларын база ялалап, оларны хөй мурнунга ырмазын сып, шынгыы байысаадын турган дээр чүве.

Бөгүн Тывада турар малдарның алыс дөзүн ап көөр чүве болза, бо кандыг-даа байнын, база хаанның болгаш кайы-даа чазактың малы эвес, а тыва араттарның колхозтарже халас сүүп берген малдарының артыы-дыр. Арткан-калган бо хөөкүй малды кээргээр-дир мен. Болар дээш кым-даа ээ болуп, кегелде салбастаан, бир-ле чакпыылдар ышкаш апарган малдар чүве бо. Ам совхозтарның чеже-даа мүн баш малы чудап өлген болза, оларның директорлары, тускай эртемниглери болгаш кадарчылары-даа кандыг-даа кеземче хапысалга чүктеес, эки дизе-ле анаа-ла ажылындан халажып чорүй баар, ол-ла. Чүге ындыг чүвел?

Мал ажылында кижилериниң ээ-харыысалгазының мынчаар кудулаанындан, ам кижи бүрүзү-ле директорлаксан, зоотехник болуксан турып берген. Ындыг кижилер чежеда мал хораза, бис харыылаар эвес бис дээш, мал чеминиң үчёт-отчёдун база үрдүндүр мегелеп-сагаган салып турар хевирлиг. Оон ужурундан-на хар чаапгары билек-ле, «дузаланар» деп алгыржы бээриниң ужуру ол. Ораларның дарганың берген интервьюзунга болгаш черле иштизиннде мал ажылынга хамаарыштыр мээн бодалым мындыг.

Монгуш ЭРГЕП.

ОЛ ЧҮГЛЕ ЭГЕЗИ-ДИР

Москваның Пролетар район Совединиң хуралдаар залынга СЭКП-ниң XX конференциязының делегаттары чоокта чаа бир хүн дүргүзүнда күженишкиниг ажылдааш, партияны катап тургузарының, оон келир үеде Россия Федерациязының дугаймында айтырыгларны дүгүржүп чугаалашкан.

Партияның чээрби дугаарлыг дээн бо конференциязын, шынап-ла, онза конференция деп адаан болур. Чүге дээрге, бирээде, СЭКП-ни дүжүрүп каапкан болгай. Ийде, амгы үеде Россия Федерациязының Конституция судунда ону сүдтап турар.

Моон мурнунда турган Совет Эвилелиниң 13 эвилелдешкен республиказындан конференцияга сонгуткан 317 делегаттың 307-зи оон ажылынга киришкен. Оларның аразында СЭКП ТК-ның болгаш Төп контроль комиссиязының кежигүннери 34 болган. Сес обком секретары турганнар конференцияның ажылынга киришкен.

Делегаттарның социал составы база солун: ажылчыннарның болгаш тараачынарның саны 17 хуу, а эртем, культура ажылдакчыларының болгаш инженер-техниктиг ажылдакчыларның саны 73 хуу болган. Оларның назыхары база солун: залга олурганнар колдуунда 30-ден 50 хар назылыг кижилер болган. Ындыг болзажок оларның хөй кезии партия ажылынга чаа кижилер эвес, СЭКП-ни дүжүрген соонда коммунистиг болгаш социалистиг угланыышкыныг шимчээшкиннерниң боттарының аразында чөрүлээ-мөргылдаалар улуг болуп артпышаан.

Конференцияны чыылдырар мурнунда Күш-ажылдың социалистиг партиязының төлээлекчилери конференция эрттирериниге удурланган болгай. Бо чылдың сентябрьда СЭКП-ниң төлээлекчилериниң Минск хоорайга болган хуралынга маргылдаа үнгенинин түпелинде орткомитеттиң хуралындан Россияның Коммунистиг Ажылчын партиязының төлээлекчилери үнүп чорүй барганың база билир бис. Олар Конституция суду түннел үндүрбээн шаанда конференция чыылдырган ажыы чок болгаш өске партиялар тургустунуп келген чүве болганда, СЭКП-ниң салым-чолун олар шиитпирлезин деп медеглелди кылган.

Кайлыг-даа болзажок бо конференция бүгү СЭКП-ни төлээлеп шыдаан бе деп айтырыг тургустунуп турар. Аңаа төлээлеп шыдаан деп харыыны берип болур.

Бо чылдың июнь айда болган пленумга оргкомитеттиң даргазынга сонгуткан К. Николаев бо конференцияга кылган илеткелинге:

— Бистер чаа партияны тургуспайн турар бис. Янзы-бүрү чылдагаанларның 'ургуундан ам дээреезинде аштырышкынга таварышкан ленинчи партияны катап тургузар сорулганы салып турар бис — деп онзалап демеглээн.

Конференцияның ажылынга киржири-биле коммунистиг болгаш социлистиг угланыышкыныг өске партияларның төлээлекчилерин чалаан турган. Олар оон ажылынга идепкейлиг киржип, боттарының санаалаалын солчуп, сорулгаларын илереткен.

Конференцияга моон мурнунда төп солунларга парлаттынган «Социализм дээш, коммунистерниң чаңгыс эви дээш» деп программыг медеглелдин төлевилелин бүгү талалыг сайгарып чугаалашкан. Ук төлевилелде дараазында сорулгаларны тодараткан: чүртту социалистиг хөгжүлдениң оруунче катап эгидери, ажылчы чонларның амыдыралының байдалын экижидери болгаш социал чөптүг чорукту хандыраары, суверенниг республикаларны эки тура өзүзү-биле катап каттыштырып турган, Совет Эвилелин катап тургузары, улустарның найыралын катап тургузары, оны чедип алыры-биле улусчу эрге-чагырга болур Совет эрге-чагырганы камгалаары, быжыглаары.

Бо дээрге СЭКП-ниң стратегтиг сорулгалары боор турар. А кандыг янзылыг хеделириниң тактиказын, чоокку сорулгаларны амгы үеним байдалдарынга дүүштүр чон-биле сырый харылзаалыг ажылдап турган тодаралдыры көрдүнген.

Программыг медеглелдиг төлевилелин кайы хире хандыр чугаалажып турганы болгаш кол документилерни бадылаашкынының хөй кезии-биле хүлээп алганы бурунгаар базымның кылдыныгынын херечилеп турар. СЭКП-ни катап тургузарын бөдүүн коммунистер эгелээн деп чугаалап болур. Ынчангаш СЭКП-де организастыг өзек тургустунуп келген. Ол дээрге ажылхерехтин чүгле эгези-дир.

(«Правда» солундан).

АКШАВЫС ЭГИДИП БЕРИНЕР

Бин-Хем районда Сесерлиг ортумак школазының өөреникчилери чылдын-на капуста рассадаларын өстүрүп турар. Оларниң ол ажылы боттарынга ажыктыг: школа өөреникчилерге кылган ажылының түнелинде кирген орулгазынын бежен хуузун төлеп берип келген. Ынчангаш олар ол ажылын кончуг ак сеткилбиле кылып турарлар. Ынчалза-даа бичии кижилерниң бүдүрген ажылын үнелеп көрбес удуртукчулар барын база көрүп тур бис. Чижээ, эрткен чылдың июнь айда Чөөн-Хемчикте «Хайыракөн» коллективтиг ажылагай бүдүрүлгезинин, бо чылдың июнь айда Сүт-Хөлде «Ак-Даш» совхозтун төлээлекчилери бистин Сесерлиг ортумак школазында 6-6 муң рубль түнүүг капуста рассадаларын алганнар. Олар акшазын сээлүнде шилчидиптер бис дишкеннер. А биске олар хол үжүү арттырып казын. Ол документилер Бин-Хем районозунун бухгалтериязында чыдын турар.

А акшаларны бистер бо хүннерге чедир манап келдивис. Сураг ийин. Өөреникчилер оон бежен хуузун алыр болганда, олар ол дугайын бо-ла сонуургай бээр-дир. Ынчангаш акшавысты чоокку үеде шилчидип, эгидип берип көрүнер.

Дыртый ИРГИТ.

Бин-Хем районда Сесерлиг ортумак школазының күш-ажыл кичээлинин будурулге мастери.

ЭЭЛЧЕГЛИГ СЕССИЯГА

Улус депутаттарының Чөөн-Хемчик район Совединиң ээчеглиг сессиязы болуп эрткен.

Бо чылдың эрткен тос айларында район бюджединин күүселдезинин болгаш 1992 чылда район бюджединиң дугайында айтырыгны бир дугаарында чугаалашкан, зогуур шиитпирин сессия хүлээп алган. Пенсионерлерниң, инвалидтериниң социал камгалалын күштелдирер талазыбиле айтырыгны сессияга база чугаалажып көрген.

Кем-херек үүлгедир, оорлаар, арагалаар чорукка удур демиселди күштелдирер хемчеглер дугайында кожуун чагырганының даргазы М. Б. Доңгактың информациязын сессияга дыннаан. Кем-херек үүлгедир, оорлаар, арагалаар чорук сеңгу үеде Чөөн-Хемчик районнуң девискээринде канчаар-даа аажок иептерен, көвүдээни чүрттакчы чонуу дүвүредип турар. Ынчангаш орта удур шынгыы демиселди чоруларын хамаалар негеп, чуну кылырының талазы-биле саналдарын, сүмелерин киирип турар. Орта үндезилеп алгаш, район чагырказы кем-херек үүлгедир, оорлаар, арагалаар чорукка удур демиселди күштелдиреринин хемчеглерин ажылдап кылгаш, сессияга киирген. Ону район Совединиң депутаттары үүлүүгүнүп деткээн. Айыткан хемчеглерниң күүселдезин чеди хонгаш-да түннеп турарын дугурушкан.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей сессияның ажылынга киржип, чүве чугаалаан.

(Бистин корр.).

Каа-Хем, Кызыл, Таңды, Тоожу, Бин-Хем, Улуг-Хем районнарының улус депутаттарының чер-чер Советтериниң болгаш түс чер чагыргаларының даргаларының зона семинары үүн Тыва Республиканың Дээди Совединиң хураалаар залынга болуп эрткен. Ону Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Тыва Республиканың Чазаа организастап эрттирген.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы М. С. Козлов семинарны ажыткан.

Администрациязының болгаш Чазааның эргелел начальниги З. Е. Шиннин илеткелдери семинарның киржикчилери дыннаан. Ол ышкаш семинарга хүүжүдүлге дугайында Тыва Республиканың Күрүне хөрөнгизин эргелеп башкаар талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Я. В. Сарбаа, Тыва Республиканың чер реформазының айтырыгларынга хамаарыштыр республиканың чер реформазының талазы-биле күрүне комитединиң даргазы А. Т. Сотпа илеткелдерни база кылган. Олардан өзөш эвес айтырыгларны салган.

Семинарның киржикчилериниң айтырыгларынга харыыларны Тыва Республиканың Дээди Совединиң, Тыва Республиканың Чазаанын харыысалганыг ажылдакчылары берген. Ол ышкаш семинарның киржикчилери сес ап чүве чугаалаанар.

Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң болгаш түс чер чагыргаларының даргаларының моон соңгаар чедишкиниг ажылдаарынга Кызылга эткен зона семинары ажыктыг билигин, арга-сүмелерни берген.

Таан-оол ХЕРТЕК.

АЖЫКТЫГ ӨӨРЕДИЛГЕ

«Экономиктиг реформаны боттандырып турар үеде улус депутаттарының Советтериниң болгаш түс чер чагыргаларының сорулгаларының дугайында» Тыва Республиканың Дээди Совединиң күрүне тургузуунун комитединиң даргазы В. Х. Сүге-Маадырның, «Улус депутаттарының сүүр. кеңеэ Советтериниң дурумунун дугайында» Тыва Республиканың Дээди Совединиң Секретариадының организастыг киллизиниң эргелекчизи М. М. Даржаанын, «Тыва Республиканың түс чер чагыргазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун талазы-биле Тыва Республиканың Президентизиниң даргазы А. Т. Сотпа илеткелдерни база кылган. Олардан өзөш эвес айтырыгларны салган.

Семинарның киржикчилериниң айтырыгларынга харыыларны Тыва Республиканың Дээди Совединиң, Тыва Республиканың Чазаанын харыысалганыг ажылдакчылары берген. Ол ышкаш семинарның киржикчилери сес ап чүве чугаалаанар.

Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң болгаш түс чер чагыргаларының даргаларының моон соңгаар чедишкиниг ажылдаарынга Кызылга эткен зона семинары ажыктыг билигин, арга-сүмелерни берген.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ШЫНДАЗЫННЫҢ ОГЛУ

Культура болгаш уран чүүл ажылынын хоочуну Иван Тоолаевич Комбу 1926 чылдың август 13-те Бай-Тайга районунуң Шындазынга арат кижинин өг-бүлезинге төрүттүнген. Ол Кызыл-Мажалыктың эге чада школазының бешки клазын дооскаш, 1941 чылда Кызылдың өредилге комбинадынын чанынга ажыттынган национал театр студиязынга өренгеш, Тээлиге культура шугумунга ажылдап чораан.

1953-56 чылларда Красноярскиниң культура-чырыдымышкын училищезин дооскаш, культура шугумунга ажылдап, Чадааныың улусчу театрын болгаш хөгжүм школазын ажыдарынга идепкейлиг киржип, чедишкиннинг ажылдап турган. Оон соонда 1963—68 чылларда Ленинградка театр институдун дооскаш, республиканың хөгжүм-шин театрынга режиссёрлап, директорлап, «Дөнгүр-оол», «Хайыраан бот», «Тартюф», Чадааныга «Чейнеш» «Неркес», «Чечен Сенгээ» деп шиилерни тургускан.

Кажан Тыва телевиденнеге ажылдап эгелей берген үеде ол аная код режиссёр болуп ажылдаан соонда, Кызылдың уран чүүл училищезинге 13 чыл сургуулларны башкылааш, чөптүг дыштанылга — пенсияже үнген. Амгы үеде ол 66 харлыг-дыр болза, профтехөреднлге черинде методист болуп ажылдап турар.

Чоокта чаа Иван Тоолаевич редакцияга келгеш, «Кара-Чода» деп шүлүглелди эккелген. Бөгүн ол чогаалдан үзүндүүн парладывыс.

КАРА-ЧОДА

(Шүлүглелден үзүндү)

...Холдарывыс хүлүй
туткаш,
Коргуп, сүртеп орар бис бе?
Арга-эвин тывар дээштин
Арган-оолга чарын салзып,
Чочугага чүдээл кызып,
Чодур-Пөште хамга чедип,
Базырыкта кепши суг дээш,
Барбаан-баспаан чери-
даа чок.
Соржу чалап, хурад хураап,
Соигу-башкы танды дагып,
Четчир хире өргүл кылып,
Чеже судур аштырбаан
дээр.
Дооза шупту сүлчээлиг
дег.
Топтуг сүме бербес боор-
дур.
Карачалдар хуваанактааш,
Харын мынча дижир болду:
Чыда өлүр чылан эвес,
Шыдавыже тутчур херек.
Дээрде шашкан белик
чалым
Деспегиде ижээп алган
Кара-Чода-Черлик-хейни
Хамы: эрлер даялапсын,
Кара-Чода адаа аар-дыр,
Кай-даа барбас, орчу
мунгаш.
Кудургазы уштунчак-тыр,
Куру чежик, хырны аш-
тыр.
Хөделгени черле дээре,
Көрүп эрган хереэ-даа
чок.
Анаа улай отту кыпсып,
Арган ирей сала каапкан:
— Озук, боолуг, хылып
туткаш,
Ооллар шупту че-ве диве.
Чангыс борбак чернин
ческээн,
Чаваан чара соп каап боор
бис!
Дырбыл чеддиг, бора
аттыг,
Дырбаныр дээр кодур
хам кээп,
Дырбанайныр, сиринейнир,
Дыттып үнген чүвен иргин:
— Чамбы диптин ээзи
бурган
Чалбак чонга буян
шаныаар.
Өске оран албатызын
Өжеттирип черле болбас!
Оран-таңды ээзи кончуг
Оруун боду оруктазын!
Бөрү соккан дажын
көрдүм.
Бөдей өгдеп улуг чорду.
Ожук дажын барып
көрдүм —
Ооллар чаштып ойнап
болур.
Кодүрүпкен дажы дээрге
Хөлчок улуг хөпээн дег-
дир.
Чылбыска боор
хувулгаштын
Чырык хүнүү сыырыптын
боор.
Аза кылдыр чаяттынгаш,
Аарыг-аржык тарадып
боор.
Чаяан-деске удурланып
Чазыыл чок боор тенивенер.
Оолак ирей килеп-даа
От дег, көс дег кыптып
үнген:
— Ачы-дузе кылып турда,
Авыралдан тейлээр бис бе?
Азыраан мал
хыдыттыргаш.
Аштап, суксап өлүр бис бе?
Болур-даа бол, болбас-даа
бол.
Боолажып тулчур херек.
Эткен аастың ээзи боор
дээш
Эмин эргтир кысканындан
Карактары уштунгуже.
Өкпе-түрээ чарылгыже.
Өдежок хам алгыгылаан:
— Оран ээзи киленнезин,
Оттуг чаныык динмирезин!
Чазыыл чоктар
алыссыннар...
Чаяан-дезум айытсыннар.
Арган ашак ажынганы
Арнында-ла иллен болган:
— Алаларын өлүрткештин,
Ачы-чон дээш тейлээр сен
бе?
Калчаа түве чулчурува,
Карактарын казып каар
мен!
Черзи ирей хорадааштын
Ченин даргаш, алзын астып.
Хамнын үүнче каржы
көргеш.
Каш сестү октай каапкан:
— Човуланны эдилээрин
Чонун бистер билип
көрээл.
Чолдак бяжек холга
каржы...
Чадаңкан хам чегел
төнгеш,
Часкаан ырак тейлеп ора,
Хыйыр-кылчан долдаш-
далдаш.
Кырыларын сыыртынгаш,
Соккан балык дырбанаан
дег,
Соганнадын чорувуткан.
Тозан харны ажыр баскан,
Доктак салдыг, калчан
баштыг
Черник, чуртун ээзи
болган
Чечен ирей чугаалап-тыр:
— Демнежир-ле, «Демниг
саскан
Тене тудуп чигень» дижир.
Боттарывыс көрүп турган,
Бодалывыс бүдүргей бис...
Доргун-Дарган туруп
келгеш,
Допчу түннеп сөзүн
дооскан:
...Хоозун чугаа тоожувайв,
Хоржок мен деп сестү
уткаш.
Черзи ирей бараа эки,
Черни, чонун дилээ ол-дур.
Сегел салын суйбагылап,
Черзи ирей мынча диген:
— Ачы-буян чедирзин
дээш,
Арат чондан идегээнде,
Дедирленип шыдавас мен,
Дегийт хүлээп алыр-дыр
мен.
Чыылган чон-даа
өөрүшкүлүг
Шыктан тарап чорупканнар.
Аткан даны кызыл-хүннеп
Азлдар ыжы шөйлүп үнген,
Хектер, куштар чаржып
эдип,
Хевис чечек сагланайныр,
Ыяш-дажы одунган дег,
Ында-мында дызырашкан,
Саанчы холда малдар
сүрүү
Сава долдур сүдүн берген.
Аныяктар катты-хөглүг
Анай туткан, быаа
баглаан.
Саарыг ышкаш, шинлээн
чону
Салаа базып санаттынмас.
Аалчы Черзи аъдын
баглааш,
Артынчагын дүжүргештин
Эргекпенин өөнге кээрге,
Экилежир кижи-даа чок.
Саанчылардан кадай кижи
Сай-ла чажын эде суйбаш,
Амыр солчуп
таакпылашкаш,
Ажыы-биле төөтүп берген:
— Арга-сүме чангыс
уруум:
Аъттыг кижээ сүрдүрер-ле!
—Шын-дыр, ирей. Сүге,
Сүге!
Шыыктадыр маннап
келген.
— Сараланы эзертепкеш,
Саяк-кулан коштай мүнгаш,
Өөлет-дөрбет, казак, алтай
Өглериннен орук сурап,
Эргекпенин чыпшыр четкеш,
Эглип кел деп дамчыдар
сен.
Кара-Чода иревисти
Каржыланып бертин каан-
дыр.
Кырганывыс чагыын бээр
дээш,
Кызыды-ла манап чыдар.
Артык көвей чугаа кылбаал,
Аъттанывыт, кайгал оглум!
Чагыг алган эрес Сүге
Чалгынныг дег ужугупкан.
Дазыр шелду, артты-сынны
Далдарал чок чыыра
гыртыв,
Өөрүлээштин,
Улаан-кумнаан
Өртенги дег изиг ховаа
Халаажырап, халыыдааш-
даа,
Хая көрбейн, халдып орган.
Хая-даштыг кара сугга
Хазы шөлээн дүштеп орда,
Аъттарындан танын каргаш,
Амыраанын түге деннээр!
Чугаа-домак үр-даа
болбаан.
Чуртундува далажыр дээш,
Элбек олча бараннарын
Эккээр сен дээш караш
диген.
Түген суглуун шынгырадыр
Чүгүрүктүн маны-биле
Хемнер кежир, даглар
ажыр
Хериллирип орган иргин.
Дүвүрелден соккан чүрек
Дүргеле—деп кыйгы салып,
Карактарда кыргаң-ача
Харык-дем чок көстүп
кээрге,
Айлык черни хонук кылдыр
Аъттар маны чыырып
орган.
Хоруум, даштыг Бай-ла
Хемчик
Кожалаң дег көстүп келген.
Сурап келген кыргаңынын
Сулалдарын түдар четкен.

Иван КОМБУ.

АҢЧЫЛАРГА ҮЛЕГЕР ДОМАКТАР

Байыырган мактанма,
Чогундан човаима.

• • •

Анчы кижи артын база кедээр,
Диинчи кижи дискээн чиик кедүрер.

• • •

Олчаны ужалажыр,
Олагны чүшкүржүр.

• • •

Багай анчыда баг үзүндүзү бааян чок,
Эки анчыда эзер дерин безин бүрүн чоруур.

• • •

Эки анчы одагга кезек арттырар,
Багай анчы баг үзүү арттырар.

• • •

Анчы кижи чудук артавас,
Балыкчы кижи хем чүдетпес.

• • •

Чалгаа анчы чаасканын чоруксаар,
Хоптак анчы хоорук чоруксаар.

Михаил МЕНДУМЕ.

Шүлүк кыдыраажындан

КАРМАН ООРУ

Автобуста кижи-ле хөй, аажок ышкам,
Аразында иткилешкен, шуугашкан —
Дажыг хемнин саарыы дег, эрнин ашкан:
Дадаймм ай, бастырып-даа болгу дег-дир.
Кара сагыш, хоптак сеткил—хөөленген:
Карангыда кара-быт дег, союп үнер.
Карманымче чаржынчыг оор холун супкаш.
Халан-тендин эзирик бооп баажыланды.
Сумказын үжелипкен хереэжен-даа
Шугул сөзүн изиглевгеш, төге каапты:
— Халак, халак! Оор холун сөөгейзин!
Кандыг кончуг дүктүг арынныг оолак сен?
Карактарын үштө көргеш, халыыдаан дег,
Халыыр чыгыы сырбанайныр, хөрээ этти:
— Кажан, чүүнү үштүп аптым? Анаа тур мен.
Канчап бардым! Далчыр сен бе? Чаидыр көрдү.
Арын-нүүрүн ышкынынкан карман оору
Автобустун чайгаарынга сылдап алгаш,
Кожаларын иде чоруй үжеттинип,
Холун ол-бо сарбаннадыр сунуп-ла тур.
Алдан дөрттүн бирээзинин карманынче
Ажырымчы холун супкаш, үштүп чадаан.
Акымайлап чаннырга-даа салбайн барды.
Алырлыр дээш ол-бо чүктүп, шүжүледи.
Автобус-даа түра дүштү. Эжик ажык.
Асфальтыже ооруу түткаш, шывадапты:
Амыдырал чашпаннарын шак-ла ынчаар
Аспактааштын дазылындан тура сокса—
Ажыл кылып амыдыраар хөөнү чок,
Тыва черниң адын сыккан, дырыжаннаан,
Тыва кижи сузун баскан бужартаан оор
Арыг-чаагай черинистин богу болбас.

Валерий ШАРАВИИ.

«ЫНАК МЕН, МАНААР МЕН...»

Чечен чугаа

Бир ай иштинде тараа хозяйдазынга ажылдадыры-биле студентилерни сентябрь 2-де ангы-ангы суурларже чорудуп эгелээн. Чодураның белүү Каа-Хем кожуунуң Бүрен-Бай-Хаак деп черге баар болган. Автобуска олурупкаш, ырлыг-шоорлуг халдып келгеннер. Совхоз директору оларны уткуп ап, кылыр ажылды тайылбырлааш, Ажык-Бажы деп черде хову бригадазынга чедирип хаан.

Неделя хире шуут баш кедүрбейн ажылдаанар. Ынча хөй тараа көрүп көрбээн Чодураа магадап хаамаан. Тараа сөөрткен машиналар улай-улай кээп-ле турар болган. Каш хонганда чалгаарынчыг апарган, чеже тараа эжер боор.

Бир хүн бригадир акый келгеш, сиген эвенозунга ажылдаар кижилер херек дээрге, Чодураа эжи Лариса-биле олче киирип алганнар. Сиген прессте, шөлге трактورга олурып хүнзээри солун болбайн канчаар. Чаъс-чайыктыг хүннерде мырынай магалыг — ажыл соксаар, ынчан механизаторлар-биле дугуржупкаш, трактор мунуп амыран хүнзээрлер. Техникага салыныы аажок боорга, шупту механизаторлар уругларны чаптап хаамас турган.

Сиген белеткелиниң солун хүннери эртип-ле турган. Аныяктар дээрге аныяктарла болгай. Оларныың үүлгетпези бар эвес. Кежээ улут назылыг механизаторлар суурже чаа бээр, а аныяк ооллар артып каар. Олар студентилер-биле танцылап, гитаралап, ырлап-шоорлап хонар. Эртенинде үйгу-даа чок, ажылче үнүптер турган. Чалыы назынныг күштүү ол хире-дир. Аныяктарныың аразында чүү-даа бооп турган: бот-боттарын сонуургашкан, чер-чурт айны-биле чүгаа-домаан сойгалашкан. Дүне ооллар кыстарны шуут удутпас: эжик, сонга соктап, шимээргеп-ле хонар. Бир дыка туразы улуг ооллан шупту сестирлер. Ол көстүп келирге-ле, өрээлдеринче, үнгүрже киргеп күскелер дег, бурт-ла дээрлер. А дунелерде ол ооллар гитаралап, баяннап ырлай бээрге, шупту таалап дыннаар.

Бир-ле кежээ Лариса кайгалзымаар карактарын ол-бо борбаннаткаш, дыннап каа дег кижи чок деп ылаптап алгаш, сымыранган: «Эжим, сеин мында бир сыныгыр карактыг оол айтырып тур». Ынча дээш Лариса сыйт-сыйт кылдыр каттырганнаан. «Холмогоровтун тракторунга картошка чүдүрер диштиинс чоп, кайнаар чиде бердиң сен?» — деп, Чодураа чүүнүдаа дыннаваан дег, бодунун үүнда шыжыккан. Лариса база-ла бодунуун уламчылаан: «Ваняның «К-700» дээр улуг күчүтен трактورунга олурдум. И-и, шуут самолет-ла деп бил, эжим. Ажылдадыры амыр-ла! Ында бир хеизиг борбак кнопканы базыптар сен, ол-ла!».

Эрес кыстар механизаторлар-биле найыралдажы берген турган. Аныяк ооллар Лариса биле Чодураага кайы кысты сонуургап турарын ажыы-биле хөөрел берип, атсывын айтырып алгаш, болчагже чалап турганнар. Кезээде трактор-биле халбактанышкан ооллар дег боорга ындыг турган чадавас, бо ийи кысты кым-даа сонуургадым дивээн. Ам келзе-келзе сыныгыр карактарлыг оол кадын дег чараш кысты сонуургай берген болган.

Кежээни чем үезинде Чодураа ол ооллу дорааи-на эскерип каан, сыныгыр карактар оон карак салбас болган. Та чүге чүве, ол көрүштен Чодураа девидексеп эгелээн. Хостут чанныар, чоргаар кыс ооллар-биле найыралдажыр дээрден башка, ынаар хөөнгей салбас турган. Бо удаада арай саймааракай бергенин болу кайгап, ону билдиртпес дээш кайганын оргаан ооле имирээрти көргеш. Ларисазы база көрүп орда, хевертен караан база кзапкан. «Ырмам сынар!» дээш, ол оол тура халып келгеш, арны-бажы кыза хона бергеш, бөргүн ужулгаш, хаваан чоткулаан. Лариса шуут кара баарын кадыр каттырган.

Столоваядан уруглар үнүп кээрге, Ваня манап олургаан. «Самоледувус кайыл че?» деп, Чодураа саймааралын билдиртпес дээш, бир холун быктынга даанын алгаш, чүнү-даа херекке албаан кижи бооп айтырган. «Ырмам сынар!» — деп, сымыранмышаан тракторист дээргилерге сөгүрээн дег, бөргүн ушту, мөгейип, машиназынче чалаан. Кыстар каттыржып-каттыржып олурупканнар.

— Меня Иван дээр ийин— деп, руль артынга ора, оол холун сунган. Чодураа холун сунгаш, адын адаар дээрге, үнү үмес болган. Харын-даа билген дег, эжи дузалаан, «А бо Чодураадыр».

Ол хүндеп эгелээш, олар кежээнин-ие чер чардырып чорупкан апарганнар. Сөөлзүредир Лариса оларны эдербестеп калган. Ваняның кады ажылдап турары Степан Михалыч дээр улгалы берген орус акызының «К-700» тракторун мунуп турган. Руль артынга чер чардырып чоруп ора, уткужуп келгеш, уруглар аажок амыран, каттыржып, хол чайып, кыйгыржырлар. А кажан үжелээ чер чардырып турганда, Ваня кыстарның ырлаарын магадап дыннаар. Бүрен-Бай-Хаактын орус чурттакчылары хөй чер. Ынчангаш Ваня дыка орустаар. Тыва чугаазының кандайы хөлчок, уруглар ону кыжырып шаг боорлар. Ваня чүгле «ырмам сынар!» дээринге-ле өй. Ол сесту оон дылынга баглап каан чүве ышкаш, үргүлчүле оон аксыдан дүшпес.

Суур клувунга кинолап, аргадан каттап, мөөгүлеп, канчап чоруп турбааннар дээр. Ынчан турда студентилерниң чоруур үези чоокшулаан. Бир катап чер чардырып чоруп тура, үргүлчү каткы-хөглүг, баштак чанныг Ваня кежээ дургу чүве ыыттаваан. Уруглар кожамыктап, ырлажып шаг болганнар. Ваняның мунгаргай орарын Чодураа демин-не эскерген. Чер чардырып-чардырып, доктаамал 11-12 шакта могап-шылапкан кээр турганнар. Ынчангаш кел сала өрээлдеринче кылаштаашкаш, чык кылдыр удуй бээрлер. Бо удаада база-ла дунелей бергенде келгеннер. Лариса трактордан дүшкеш чорупкан, Чодураа биле Ваня артып калган, Каренгыда ыыт чок органнар. Оол руль артындан турган, Чодураанын чанынга олуруп алгаш, оон эктинден куспактап алган. Сооксумаар болганындан ийикпе, азы сүрээдээнинден ийикпе, урут сиринейнип каап орган. Ваня карангыны өттүр Чодурааже кайгап ора, оон чаагын сүйбааш, корга-корга эринперин уругнуң эринперинче дээртиптерге, изиг тыныштан Чодураа сырбаш дээн. «Ырмам сынар! Ошкап билбес-тир мен бе, эргимим?» деп, Ваня ыядып сымыранган, уругну дыка дыызыг куспактапкан.

— Сеин чоруптар деп бодантарымга-ла, чырык чер хоозураан ышкаш сагыш-сеткилим саргый бээр-дир, Чодураа. Уруглар-биле-даа таныжып көрбээн мен. Сеин бир дугаар көргеш-ле, ынакшыг бердим, уттуп шыдавас мен, канчаайн? Сээн таныжын бар бе? — деп, куспаандан салбайн, Ваня оожум айтырган. Ваня куспаан салыптар болза, Чодураанын чүрээ үштө халый бээр хире соп турган. Харыызынга ол ыыт чок бажын чайган.

Чарлыр үе чоокшулаан түдүм Ваня биле Чодураа та каш дүнү өттүр ора хонуп келдилер ыйнаан. Ынахшаанарга үе-шак карак шимгеп дег каравайндыр эптип-ле турган. Чарлыышкынын хүнү-даа келгеп.

Автобус долдур орган кыстар, ону долгандыр турган ооллар чир-шоң дүжүп каттыржып-ла турганнар. Ваня анекдоттан берип турары ол. Лариса сыйтыладыр каттырып-ла орган, Чодураа хөлээзинден чүнү-даа дыннап чадап каан. Оон бажында чангыс бодал алгы-кыыкы дег чангыланып турган: «Ол-ла, ам көрүшпес бис. Бүрген өршээ, көрүшпес бис бе, кай?!».

Хенертен човаачы кире халып келгеш: «Че, халдып орвалыкар!» дээш машинаны хеделдире бээрге, Ваня аамайланы бергеш, Чодурааже көрген. Уругнуң карактарының чажы бүлденейни берген. Автобус шимчеп чоруптарга, Ваня орустап алгырган: «Ынак мен! Маанаар мен!».

Ооллар сыгыржып, хол чайып, байырлап артып калганнар. Чодураа карактарын шийпкеш, эжинин хөрээнге бажын салгаш, хөрлээлээн хөрек-чүрээн базыпкаш, чыдыпкан.

Өредилге эгелээн. Чодураа сагыш аарынга өлзыпкан, дүште-түлде дег чоруп турган. Каас-чараш бойдус чурумалдыг Бүрен-Бай-Хаак оон уйгу-дужүнден ыравас таан. Делегейде эн-не чараш чер ол апарган. Адын безин адаарга, аяныг Тайга эзэ ужу-кыдыы көзүлбес андаргаан чер, сыныгыр карактаг оон угаан-бодалын бүргеп берген.

Чаа чыл шивизин каастар девидеп халчып турда, уругларның өрээлинин эжиин соктаан. Оон хенертен Лариса алгыра берген: «Ванька!». Чодураанын чүрээ шимирт дээн. Эжикче эглип кээрге сыныгыр карактар хүлүмзүрүп турган. «Ырмам сынар!» дээш Чодураа орун кырынче ора дүшкен. Уруглар чиршон дүжүп, аалчыында-ла баргаанар.

— Бээр кирер дээш албан биле саткан барбам-дыр бо кыстар — дээш, оон манчыхуужуур, ынзы-бүрү каттаг вареньеаип уштуп тура — А бо авамның кээргенчиг рюкзагы-дыр — дээн. - Хүндүлүг аалчывыс, бистин Соок Ирейнивис!» — дижип уруглар амыран ханмаанар.

Ийи хүн аас-кежиктиг каттыржып, четтинчипкеш агаарлап, аппарат тудуп алгаш чурукка тырттыржып хүнзээннер. Вокзалга чарлыр тура, Ваня чугаалаан:

— Майда авам-биле кээр бис, эжим. Ол сеин дыка көрүксеп турар. Байырлыг че. Эки өөрен.

Хөрек-чүрээ аас-кежик долган уруг чалгынналган хүн дег чоруп турган. Кышкы сессияның экзаменнерин базо 4-5-ке дужаан, чанарынга белеткеп турда, телеграмма келген. Ында кежээ 4 шакта Бүрен-Бай-Хаак телефон-биле чугааже чалаан болган.

— Алло! Алло! Чодураадыр мен. Дыннап тур мен.

— Чодураа, уруум, эки! Ваняның авазы-дыр мен...

— Аз... ийе-ийе. Эки! Солунун, дыка өөрүп тур мен. Экр тур силер бе?

— Уруум, өршээп көрдилеп тур мен, дүрген чедип кел. Ваня озал-ондакка таваышкаш, чок болду —дээш ава ишкиринин ыглай берген.

Харлыга берген турган Чодураа хенертен коргунчуг кышкырыпкаш, үне халаан

Светлана БАЛЧЫР.

ДУКПУРТУ

Болган таварылга

Кижинин амыдыралынга элдептиг таварылгалар тургулаар боор чүве-дир. Чамдыктарын бодаарга, хуулгаазын, тоолзуг-даа ышкаш. Амгы шагда, бо эртем-техника сайзыраан үеде ында-мында элдептиг кижилер, хуулгаазын тавактарының ужары, кескулениээрн бо-ла дыннадыр. Улус ам оон кортпас, элдепсинмес апарган. Кижилериң угаан-медерели сайзыраан, эртем-биле улгаткан. Бүгү-ле чүвелерни телевизордан көрүп, радиодан дыннап турар. Шаанда шагда болза ындыг болуушкуннарны чүгле аза-четкерге, билдинмес хуулгаазын куштерге шамнаар чораан. Ында-мында, дуу-ында даг эдээнде от кыскан, кижи үнү дынналган, бир кижини дүне када адап кыйгырган дээш-ле баар. Херек кырында анаа кым-даа от салбаан, кижи-даа алгырбаан боор. Ындыг чугааларны мен база хире-шаам-биле авамдан дыннап чордум. А авам бодунун үезинде аваэындан, кырган-аваэындан дыннаан болур. Ам мен бир элдептиг болган таварылганы бижип көрейн.

Элдептиг-ле чүве. Ол шагда бистин бо Тыва черинске, амгы ышкаш маннажып түрар машина-даа чок турган үе-дир. Хову-шөлдерде, орук кыдыгларында, даг белдериндe кайы хамаанчок октагылапкан чыдар хөй машина дугуйлары хамаанчок. оон изи-чыды-даа чок турган. Ниитизи-биле машина деп чүвени адаар хамаанчок, көрүп-даа көрбээн ие-дир.

«...Сөөлүнде, бистин үевисте, баштайгы машиналар тыптып келгенде безин тыва чон оон алып адап билбес, анаа-ла «маржыына» азы «мазашына» дээр турган.

Шак ындыг «маржыына» деп чүвеним изи-чыды-даа чок шагда бир кезек черге кезек аалдар кожа-кожа чүрттап турган. Ол аалдардан үш уруг хем иштинде төрелдериниң аалынче катып алгаш чорупканнар. Орук аразы херин болганындан, олар сыгыр дан бажында туруп алгаш, аалындан үнүпкеннер. Мунган аъттары-даа ылгын болган. Чоруп орарга, агаар-бойдустун шыпшыны кончуг. Чүгле ховунун ужукыдында сыгырга куштүн таалончыг ыры дыннаныр. Кижи сестип коргар чүве-даа чок. Аразында хөрежир дээш улуг арт кырынга үнүп келгенин безин билбейн барганнар. Оон бүгү-ле чүве адышта дег, тода көстүп чыткан. Дүжүп алгаш, аъттарының дыннарын сула салып, оъткарып дыштандырбышаан, хөрежип органнар. Ынаар чинге көк кылдыр шөйлүп баткан Хемчик хемниң кыдыында кезек аалдарның барааны дээрже шөйлүп үнген ыштан иллен болган. Ынчап хөрежип орда, Калдар-Уругнуң аъды хенертен чыт ап, хоюксай берген. Анай-кыстың оъттап турган аъды кезек болгаш-ла бажын көдүрүп келгеш, бир-ле чүведен корткан ышкаш, кулактагын сүүреннедип турган.

Анай-кыс биле кожа орган Көктүн аъды оъттавас-даа, ийи даванын хере тепкен, сонгаар чүткүп, ушта согар чыгыы турган. Уруглар бирле чүведен сестип корга берген. Анай-кыс оргаш:

— Дадаймм ай, уруглар, бөрүлер кел чыдар эвес деп бе ?—дээн.

— Таанда-ла чырык хүндус кайын кээр боор—деп. Көк улашкан.

— Ии, дадаймм, аштаан коъаарактарны канчап билир, оларны. Шее-бөрү-даа бар чүве дижик—деп, Калдар-Уруг үнү сиринейнип чугаалаш, —Дүрген бадаалыпар—дээш, артты куду аъдын четкеш чорупкан, кудургайны куду үжелээн ол-бо талаларынче сезиктин аажок көрүп каап, шуштур бадып орган-нар. Кадыр оруктун ол-бо талаларында даштарга аъттарын чаяннадыр кылаштаанындан эзенгилери дээп, кыгырткайнып чораан. Оон ынай чоок-кавыда кандыг-даа ыыт чок, оларның кыры-биле бора-хөкпештер-ле хиледир үжүп эрткилээр болган. Эн сөөлүнде чоруп орган Анай-кыстың ийи балдыры ырбаннаар, өөрүнден чыдып каап чораан. Ынчап чорааш оргу черге чедип келгеннер. Аъттар ам-даа хойбушаан.

Уруглар аъттарын мунгулап алыр дээш белеткенип турган. Дээриин байдалы каан изиг-даа болза, долгандыр шөйлүп чоруп орган куу-куу даглар кыындан серин салгын арын-башче соолаңнадыр үрүп турган. Орук улуг чооганы куду бөткан. Шала кудургай-даа болза, аътты мунуп алырга ажырбас, чоруп бады баар. Аъттанырының кыры чорда, уруглардың сөөлүнден чоруп орган Анай-кыстың кулаанга бир-ле ырак дээр дүвүнде-даа ышкаш, диргирээн дааш дыннаргаан. Мурнунда аъттанып турган эштериниче ол алгырган:

— Турунар! Дыннадынар бе? Кайда чүве динмирел турары ол?

Аъдын шагда-ла мунупкан Калдар-Уруг эжиниң кыйгызын дыннааш, хая көрүп келгеш, алгырыпкан:

— Ойт, уруглар, көрүп кааптым, дүү арт кырында ийи куу кижи тур! Шупту артче углай көөрге, даг бажында, шынан-ла, ийи куу кижи маниэжып турганнар. Кандаай чүвел, уруглар, кижилер-даа эвес! Кеткен тонхевп-даа чок, бир-ле узун-узун күү чүвелер!

— Ой, адыр, хая-даш-даа казырадыр чүглүп баткан ышкаш — деп, Көк кортканы аажок үнү сиривевишаан алгырган:

— Ии, дадаймм ай, бот-боттарынче окташкан-даа чүве дег, аразында от кыаннаар кандаай чүвел? — деп, Анай-кыс алгырган. Уруглардың угаан-куду үнүп калган, бот-боттарынче сыныып, аъттарының дыныын салбас дээш, узун-дыннарын холдарында так ораапкан. Аъттар база коргун, хоюп эгелээн. Ынчан турда, даг бажында узун куу кижи дүрүлери чангыс черге бөкперлежи берген ышкаш болганда, дааш эвес дааш, кышкы эвес кышкы үнген. Даг-даш казырткайдыр шимчеп, буступ бадып турган ышкаш болган соонда, чооганы куду дөнгүр кара дукпурту каранадыр-ла орган. Буттарының адаанда чер сиринейнип, андарлып-дүндерлип турган ышкаш болган.

Уруглар чугаалажыр хамаанчок, бодундан өске үүгүдаа көрбейн турган. Аъттарын салбас дээш дыныын туттунупкаш чыдыпканнар. Калдар-Уругнуң аъды чооганы кежир ынай болган. Дынын холдан салбайн, оранчок черге сөөртүнүпкен. Бир холун бодаарга, чок-даа ышкаш болган. Тура-даа халып четтикпээн, тонунун дүвүн дукпурту таварып эрте берген. Ону боду эскербээн. Анай-кыс көрүпкен. Канчаардаа көөрге, чангыс-ла борбак кара дукпурту. Артында-ла өртенгензиг-даа ышкаш ыыттыр болган. Көөрге дүрзүнчүг, коргунчуун канчаар! Көктүн аъды өрү шураар дээш хөөкүйнүп бир будун чула баскан. Канчаар-даа харык чок, чүгле холдары-биле арынарын дуй туттунупканнар.

Карак чивеш дээр аразында дөнгүр кара дукпурту чооганы куду конгурткайнып бады барган. Эх, дукпурту, дүрпурту — маржыына дээр чүве ол ышкажыл деп уруглар чангыс түнелге келген.

Сарра КУУЛАР.

Амыдыралдан чогаадыг

НЕЛЛЯ

Кижинин чурталгазы элдеп чүве, чылдар агым суг дег эртип калыр. Ынчалза-даа чурталгада бир-ле кижинин овур-хевири уттундурбас болур.

Мээн школачы чаш чылларым сагыжымда артып калган. Ынчаарда 1972 чылда Улуг-Хемнин Эйлиг-Хем суурунга школаже өөренип кирдим, Анза өөренип киреринин мурнунда малчын аалга өскен болгаш дыка-ла томаанныг оолчугаш чордум. Школага өөренип каап-ла, угбам сугга келгеш, кайнаардаа барбас, бажындан шоолуг үнмес турдум. Та чүгле чүве, менден улуг класстарга өөренип турган уругларга бо-ла эттедир, базындырар турган мен. Ынчаарга 2 класска өөренип турган Нелля дээр бир уруг бар. Мени та чүге ийик, ол уруг дыка хорададыр, ол хиреде мээн-биле ойнаксаар.

Бир катап кыжын өөренип каапкаш, чаныр олургаш, Нелляга таваржып келдим. Ол мени көрүп каап амыраанындан алгырыпкаш, хөй эштери-биле мени хар-биле соккулап кааптылар. Идик-хеп куруг ел хар, хорадаанымдан ыглапкаш, чана бердим. Эртенинде Нелляның думмазы Артур дээр ол мээн-биле өөренип турган. Артурга-даа ол дугайын хомудаар мен. Оон эгелээш, Нелля эштери-биле мени, бичии оолчуганы, дорамчылаары дам барган. Бир хүн Неллга часкаан чорда таваржы бергеш, бодун чыттыр октаваш харга чула былгааш салдым. Ол боор көрем. Нелля хорадаанындан ыглапкаш, ак койгун кежи бергүн тудуп алгаш, чана берди. Оон соонда ол менден сестир, чүгле ырактан борбак хар-лар-биле дажаар апарган.

Элдептиг чүве, мен ол чаш назынымда чоорту Неллянны чарашсына бердим. Бодап кээримге, школада ол дег чараш уруг чок ышкаш, Нелля ону ынчаарда кайын билир боор. Мени хорададыр, ырактан хар-биле дажаар, ол-ла. Мээн үгбам Неллянны башкылап турган. Бир хүн үгбамның сумказындан Неллянын кыдыраажын алгаш, эн артыкы арынга дыка хүлүг кылдыр «Нелля! Чараш Нелля!» деп бижээш, дедир киир суп кагдым. Нелля ону та номчаан, та номчуваан.

Оон бээр 20 чыл эрте берле. Бо хире хөй чылдар эртсе-даа, ак койгун кежи берттүг, кара плюш тонуг бичии Нелля каттыраннап, бор бак хар-биле мени дажап турганы караамда көстүп чоруур. Кыжын хар-биле ойнап турар бичии чаштар көргеш, бодумнуң бичии чораан үем бо-ла сакты бээр мен. Чаптанчыг чаш үе. Эх, чылдар, чылдар, эглип келбес чаш назын.

Опуд Нелля ам та кандыг кижи апарган. Та башкы, та эмчи, та эртемден, кым билир ону, теңчү чок чуртталганы... Ак-көк Тыванын та кайы булунунда чурттап ажыддап чоруур. Бо хире хөй чылдар эрте берзе-даа, Неллянны ам көргеп болзумза аар. Кайда силер, Нелля? Бо одуругларны номчуур-даа боор силер. Бертен эртежик турган, сокгага чеде бергеш көөрүмге. даштын хар чаап тур. Чаш харда бичии чаштар хар-биле өөрүшкүлүг ойнаан турлар. Ам бага Неллянны сактып келдим. Кайда чор силер, Нелля?

Виктор САРЫГ.
Бии-Хем район.

(Төнчүзү. Эгези №№ 185 — 191, 193—195, 197, 199, 201 «Шында»).

СУБИДАЙ

Эргиминин кайгаарын көргеш, олурган черинге чандыш кылынгаш, бүдүү хүлүмзүрээш, олудун улам чазай бедидир сөгедектей олуруп олурган. Сүменин сагыжында Денгис-Хөлдүн Борадайы-даа кирбээн, Денгис-Хемге чажыпкан үрезиндаа бодаваан, Моолдун, Төвүттүн делгемнериниң дугайында чугаа ооң ийи кулаан улуг каты кижинин буянныг чассыдыышкыны ышкаш шоонуп турган. Оон аас-кежин Хайдаарда, ооң сагыжы таалалда, уруг эш-биле уяралда болуп турган. Ол бодунун салымын өттүр билипкен турган болза, Моолдун, Төвүттүн, Кылаттың ховуларынга. Ортажы Азияга болгаш Европага кээргел чок аг-шеригиниң күжүн чедире бээрин бодапкан турган болза, ындыг хуулгаазын төлгечиниң аксына канчап-даа бүзүревес ийик.

Чүге дээрге кижинин салымы карангы, ону чүгле бурган чырыы-биле чырыдып турган чырыы-биле чырыдып турган көрүп болур. Кижинин салым-чолу оон бодунун иштинде удуп чыдар арызланга дөмей, кажан ол арызлан оттуп келир болза, кады-кожа чону хамаанчок, ол кижи боду безин эдепсиниң каттырып, сыгырып, кайгап-харап олурып болур. Оо, өндүр-белик Туна-Тайга! Оо, өөвүстүн ханазы болган Кара-Дуруг! Делегейнин дерзиинге шоюкпас, балалбас, каптагайның каржызынга эмирилбес-домурулбас таалалды болган эриг баарны ураангай-тыванын эн улуг оглунга силер хайыралаан силер!.. Силерниң ачы-буянныларга тыва кижинин үре-садызы ужу-тенчүү чок үелериин дүмбейинге өшпес чырык от дег кылдыр калгалаар...

— Сээн адыныы чарынның чажыды-биле сайгарып, хуваанакты хуулгаазыны-биле көрүп олурарга, кижи бодап четпес варын болур чүве-дир, оглум — деп, аржан-биле аксын изидип алган Тараачы-Санаа хөреп олурган, дүлүш кижинин дүрүм билбес бардамы чүгле ооң арын-шырайында, аксы-мурнунда эвес, харын бүгү мөчү-сөгүнде илереп турган. — Тыва кижи үү дээш, ии дивес, ии дээш, аа дивес болур чүве болгай. А сээн адынга ол үш чүүл үниер каттыжар боор үрен-дир сен, күдээ. Каттышпасты каттыштырган, Субидай деп сурагжыыр сен. Сээн адынны үш чүүл үжүк-биле шыяр апаар боор бо, күдээ: Су-би-дай дээш...

Ыйчап олура, күжүр ашак бажын эктинге салган, олурган черинге удуп калган. Кадайы ону чүнма кежи шээжимек-биле шуглай тыртып каан. А Сүме ол сөстерни-даа херекке албайн, улуг кижинин буянныг аксы-ла-дыр кылдыр бодап каан, Хайдаар-биле кады дөрде ак эйчек кырынга ужуп каарын сагыштап олурган... Хайдаар ышкаш хөнү сыныг, чиик кылаштыг, чоргаар бүдүштүг кыс ховар-ла боор! Ол кижинин уяралы хөрээженин аян кирип, сактып четпес болушкун, өзулуг кижи кылдыр бодарадып шыдаар кылдыр чаяаттынган чүве-дир ийин. Кижилериин сорулдаазы өзөр назынын эн улуг таалалы болбазының аргазы-даа чок.

— Ер кижи тывар, эжи кижи бөле тудар — деп, Хайдаар дыка угаанныг домакты каттырып, куспактаныл чыткаш, «мээн оргам-ны көвевидем» дээн ышкаш, көнгүс бөдүүн байдал-биле сымыранып чугаалап чыдар болган.

— Сээн адыныы чарынның чажыды-биле сайгарып, хуваанакты хуулгаазыны-биле көрүп олурарга, кижи бодап четпес варын болур чүве-дир, оглум — деп, аржан-биле аксын изидип алган Тараачы-Санаа хөреп олурган, дүлүш кижинин дүрүм билбес бардамы чүгле ооң арын-шырайында, аксы-мурнунда эвес, харын бүгү мөчү-сөгүнде илереп турган. — Тыва кижи үү дээш, ии дивес, ии дээш, аа дивес болур чүве болгай. А сээн адынга ол үш чүүл үниер каттыжар боор үрен-дир сен, күдээ. Каттышпасты каттыштырган, Субидай деп сурагжыыр сен. Сээн адынны үш чүүл үжүк-биле шыяр апаар боор бо, күдээ: Су-би-дай дээш...

Ыйчап олура, күжүр ашак бажын эктинге салган, олурган черинге удуп калган. Кадайы ону чүнма кежи шээжимек-биле шуглай тыртып каан. А Сүме ол сөстерни-даа херекке албайн, улуг кижинин буянныг аксы-ла-дыр кылдыр бодап каан, Хайдаар-биле кады дөрде ак эйчек кырынга ужуп каарын сагыштап олурган... Хайдаар ышкаш хөнү сыныг, чиик кылаштыг, чоргаар бүдүштүг кыс ховар-ла боор! Ол кижинин уяралы хөрээженин аян кирип, сактып четпес болушкун, өзулуг кижи кылдыр бодарадып шыдаар кылдыр чаяаттынган чүве-дир ийин. Кижилериин сорулдаазы өзөр назынын эн улуг таалалы болбазының аргазы-даа чок.

— Эр кижи тывар, эжи кижи бөле тудар — деп, Хайдаар дыка угаанныг домакты каттырып, куспактаныл чыткаш, «мээн оргам-ны көвевидем» дээн ышкаш, көнгүс бөдүүн байдал-биле сымыранып чугаалап чыдар болган.

Соргудашкан ийи бодуушкунун тазрышкан чугаа-сооду улуг сүлчээ болуп менгежирээр. Субидай чүгле катының малын малдаар, анын аннаар, тараазын тарыыр эвес, харын кайгалын кайгалдаар, өскүс анайлар чыгташ, өктергей бай апаар, хайнак инектер чыгташ, кайгамчык бай апаар, а Хайдаарның адыжы бичиндаа болза, караа көскү, чүүзү серемчилелдиг, эт-байлахты, ажы-төлдү хавыра тудар кадын болуп чогуур...

Моолдун карак четпес делгем ховузунга кара даштар аразында ыйылакка хараганның чидиг оду карангының капангызында чырып түрган. Каптагай ыржым, айт дээр алгы-даа, кызырт дээр даашь-даа дынналбас турган. Ол ыржымда кулактар ыстап, сылап келир. Отче көрүп каап, ыштын чидип, кызаныаштарның эстип турарын көрүп олурарга, кижинин сүнезинин ооружурын, чаажыгын, көстүп көрбээн таалалга алзы бээр.

— Уваа! Хуваанактың дылының солуун — деп, Төвечи чугаалаан. — Чарынны салып көрем, Сүме, чүү билдирер эвес.

Ураангай-тандының кара кужүнүн, Кудай-Эзеилгениң улар кужүнүн бөкээниң эн улуг даштарындан Тевекчинин чыын алган хуваанаанче Субидай көрүнмээн-даа. Ынаар көрүнгениң хөрээ чок, кайгалдар эжинге үгленип үгле шыныр сөглээр. Харын таалында кургадып чораан чарының алгаш, чиге сонгу чүкче, Алдын-Өрген сылдыызынче углай туткаш, шишкээш, оттан хоора бөлүп алган көзүнүн кырынга салыпкан. Оон бөргүн ужулгаш, арнының дерин чоткан. Чарын таваар кыпкаш, дээр эзрилгези чаагай, үстүнден хөй санныг улуг дылдар баткан болуп хуулган. Сүме эжинче дүвүреп көрген. Оон ийи чарты-салгаш, чарыны эскеш, соодуп алгаш, элээн үр көрген. Төвечи чүве-даа ыыттавайн, бир талакы көк караан базып алгаш, аксынга кургаг сиген дайнап, дыынангыры кончуг манап чыткан.

— Мен бодаарымга, Моолдун, Төвүттүк, Алдай-Саяның кайгалдарының бөлүглежир үези чоокшулаан ышкаш-тыр, тала — деп, Субидай чугаалаан. — Улуг хаан сен болуп боор сен, сеня Чингис-Хаан деп адай бээр боор.

Ынча дидиг бе дээн ышкаш, кулдының хаалгаы ажыттынгаш, карак чыл-чыыктаар чырык оранделегейте дүшкеи. Чер кырында чыыктан ылгалдыг, оон артык чидиг ол чырык бүгү делегейге Чингис-Хаанның адының демдээ кылдыр сурагжаан. XII үс чылдың ийиги чартында Азия диптин төвүн таварты сонгу үүкче эрткен улуг метеориттин дугайында Буудал-Лаазың ламалары ындыг сүртаалдың таткан. Эмин эрттир көвүдээн Ая-Кижилериин шимчээшкинин кандыг-бир чангыс үгже углап оожуктурар дээн угаанныг кижилериин күзели-биле кижи төрелгеениин төөгүзүнге түрүп көрбээн ат-шериг ол үеде чыглып эгелей берген.

— Ая-Кижи дээрге коргар чүрек чок, кээргел-даа билбес, өршээл-даа билбес, өзулуг араатан-дыр ол — деп, Чингис-Хаан Субидайга чугаалаан. — Ындыг кижи делегейни чагырып алгаш, чангыс аай шыны неперединп, тоо-быдаргай тос башка кижи төрелгетеини чангыс холдун чудуруктанган чудуруу ышкаш каттыштырып шыдаар.

Субидай оттуг кезек-биле кас демдекти чуруй каапкан, ооң көөг кудай хаалгазындан дүшкен чырыктан дудак чок ышкаш сагындырган.

Бүгү делегейде эн күчүлүг ийи кижиниң дангыраа ындыг болган.

Аът дээр күчүлүг амытаныың дүүглары кас демдекти базым санында чуруушаан, Чингис-Хаанның адын болгаш алдарын делегейге кедүрүп үндүрер, ол алдарның эге бажында Субидайның Чүгүрүк-Борааының дөрт дуюу дешкилээр. Субидай эн дидим болгаш эн кажар шериг баштыны болуп бодараар, чүге дизе оон салым-чолунун үндезининге Денгис-Хөлдүн эринге Борадайның шаннааны болгаш Кара-Дуругуун баарынга Хайдаарның деп-шидин сайыратканы Таалал менгежирээр. Амыдыралдың бергелерин болгаш эргелерин денге билир кижилер чырык оранга тергиндээр дугайында будуп-даа, бүтүн-даа келген төөгүнүн улуг күзелиниң эге бажы ындыг.

Ийи хонганда Субидай чаныр келгеш, Туна тайга бажында Кара-Дуруг баарында өөнүн орнун оюп эрткеш, десперти ашкаш, Чаа-Хөлдүн чалбак шынаазы кайы сен дээш шаап бадыпкан. Оруккка бодун чалгааратпас дээш, аъды Чүгүрүк-Борааа чоруккур болзуи дээш, катыдан дынаап алган ырын ырлап чораан:

Ужунайдан өрү көөрге,
Улуг Чаа-Хөл чуртумайны.
Ужур-сүме чугаалажыр,
Улуг дүлүш чонумайны.

Ырлап-даа чораан, ырының чогум утказын ам-даа билбес, оон чуржаттары Чингис-Хаанның эн чүрек-кир дайынчылары апаарын, оларның сүмезин, шынап-ла, ужурлуг болгаш улуг боорун чүгле сөөлүнде баргаш ийи караа-биле көөр. (Сүме дээрге, амгы дылда шериг чөвүлели — **авторнуң тайылбыры**). Шынааже кудулаан тудум-на, эонин үнү хаяларга чангыланып, аъдының дуюглары кангыртканың дагжап чораан.

Чаа-Хөлдүн эринге халдып келгеш, Чүгүрүк-Борааның кежигге суттарып алгаш, аалга келгеш, катыбиле чолукшуп турган. Хайдаар ону хөлбеннедир хүлүмзүрүп уткуза-даа, бичии кызыжах дег, дылын ушту казпкаш, дүрген-не өөнче кире халаан.

— Малывыс айлык черде чоруп олур, катым — деп, Субидай таваар чугаалаан.

— Боор-тур, оглум —деп, Гараачы-Саная амырап, адыштарын часкаштырып, таан-даа кончуг чугаазы суугаан турар болган. — Оъдувус-даа четтир, суувус даа четтир. Күжүр катын бодап чок турар эвес, база бир чүве бодап алдым. Ол чүвени залды дээр, чамдык аймактар хаалды-даа дээр, чамдыктары саалды-даа дээр. (Амгы тыва дылда ады алдын, эске дылларда оон хевирдери алт, гольд болгаш золото— **авторнуң тайылбыры**). Оъттаа чивес, суг-даа ишпес, магалыг мад ол дээр чүведир.

Субидай катының сагыжын кончуг эки билип турган.

Алдын-оол ДАРЖАА.

Гимн төлевилелинге хамаарыштыр

ТЫВА–ЫРЫВЫС ОЛ

Чечектелген Тывавысты адаптар бис —
Сеткилдерге серинн салгын сырыннай бээр,
Кайгамчык каас чурумалдыг бойдус, байлаа
Карак уунга угулзалай чаптылып кээр.
Кожумаа:
Ыдык Таңды, Саянынче чажыын өргөөн
Ындыг чурттун чону чоргаар, тайбын турзун!
Чечектелген Тывавысты ырлаптар бис —
Сергек хөөннер аялгазы улажы бээр,
Ээзи болган өрес-кежээ кадарчылар,
Эрээн-шокар көвей малы алгыржып кээр.
Кожумаа:
Чечектелген Тывавысты бодаптар бис —
Чечек, артыш чаагай чыды айдызай бээр.
Онча-ланмас өзүлделиг аны, кужу
Оранынга чоргааралдыг шимээрген кээр.
Кожумаа:
Мага хандыр эргип четпес делегейге
Барыксанчыг, көрүксенчиг чурттар бар бол.
Аактыг чаштан ынакшылдың күжү сиигген
Азиянын төвү — Тыва чери — ырывыс ол.
Кожумаа:
Ыдык Таңды, Саянынче чажыын өргөөн
Ындыг чурттун чону чоргаар, тайбын турзун!

Гимн төлевилелинге хамаарыштыр чарлаан ажык конкурска киирип тура, мындыг болады илередикседи. Тыва Республикавыстың йөрээл ыры кижи бүгүдевиге ырлаттынгыр, кептеренгей болуру күзеңчиг.

Инээн саап өргөн тыва шуваганчының хей-аъды кедүрүп, ырлап орар болзун дизимее, чазыр болбас боор. Ынчангаш В. Ш. Кек-оолдун «Байлак чуртумъ» деп ырызының аялгазынга таарыштырып бижээним ол, ынчалзалда композитор эштерден «Байлак чуртумнуу» дег сагыш-сеткилге хаарап тудуп, белеңи-биле молаттына бээрыныг чаваш аялгага, бир эвес мээн бо шүлүүм Гимн болу бээр байдал бар болза, база манап изегээр апаар өөрүнүн эн-не төлептиг кижилериниң өкша шаннаалын тысыр. (Бир лауреатка — 5000 акша).

Аная болунаының улуунеени, ачы-дузаларны чедирериниң идегедивис.

Эвилелдиң агар саны — 700670 Тывасоцбанк МФО 264192, телефону — 3-66-41.

Чечектелген Тывавысты ырлаптар бис —
Сергек хөөннер аялгазы улажы бээр,
Ээзи болган өрес-кежээ кадарчылар,
Эрээн-шокар көвей малы алгыржып кээр.
Кожумаа:
Чечектелген Тывавысты бодаптар бис —
Чечек, артыш чаагай чыды айдызай бээр.
Онча-ланмас өзүлделиг аны, кужу
Оранынга чоргааралдыг шимээрген кээр.
Кожумаа:
Мага хандыр эргип четпес делегейге
Барыксанчыг, көрүксенчиг чурттар бар бол.
Аактыг чаштан ынакшылдың күжү сиигген
Азиянын төвү — Тыва чери — ырывыс ол.
Кожумаа:
Ыдык Таңды, Саянынче чажыын өргөөн
Ындыг чурттун чону чоргаар, тайбын турзун!

Гимн төлевилелинге хамаарыштыр чарлаан ажык конкурска киирип тура, мындыг болады илередикседи. Тыва Республикавыстың йөрээл ыры кижи бүгүдевиге ырлаттынгыр, кептеренгей болуру күзеңчиг.

Инээн саап өргөн тыва шуваганчының хей-аъды кедүрүп, ырлап орар болзун дизимее, чазыр болбас боор. Ынчангаш В. Ш. Кек-оолдун «Байлак чуртумъ» деп ырызының аялгазынга таарыштырып бижээним ол, ынчалзалда композитор эштерден «Байлак чуртумнуу» дег сагыш-сеткилге хаарап тудуп, белеңи-биле молаттына бээрыныг чаваш аялгага, бир эвес мээн бо шүлүүм Гимн болу бээр байдал бар болза, база манап изегээр апаар өөрүнүн эн-не төлептиг кижилериниң өкша шаннаалын тысыр. (Бир лауреатка — 5000 акша).

Аная болунаының улуунеени, ачы-дузаларны чедирериниң идегедивис.

Эвилелдиң агар саны — 700670 Тывасоцбанк МФО 264192, телефону — 3-66-41.

Чамдык эштериниң «мактанныкы дег чүвениг чок, ындыгмындыг-лыг бис» дээн ундараашкынынга таарымнаалым. Бир-тээ, бот-догуниаан Тывавыстың бүрүн эргелиг эзлери болганывыста. Сүлде, Тугувусту белик тудуп, йөрээл ырывысты ырлашпышаан, четтестерге ундаравайн, ону чедишкиниер-биле солаан, сайзыралдың онуунде улам бүгүнгаан диким бааар ужурлуг бис.

Монгун КҮДЕРЕК.
Чаваана хоорай.

МЕЗИЛ БАШТЫГ МЭЭҢ ИДИИМ

Медерелин оскунуптар
Мелегей дээн арагачаа
Мезил баштыг мээң идиим
Медээжок-ла дөмей апаар.
Дангаар эртен тура халаан.
Дажыг сугну сүзериМге,
Далганмаа дээр кадай
ышкаш,
Дартайып-ла калган ийик
Ийи идиим мезилдер дег,
Ийидиве ырзаярлар.
Хемчээли улуг болган коор
бе?
Хевириниң чүдээн халак!
Тулуптар дег болу берген
Туразы улуг идиктер бо!
Амырга-Моос аксы ышкаш,
Арзайын каар ужуру чүл?
Азыг дижин шаараткан.
Анчыг-чүдек идиктерим
Хаваа хаайы олчаан боорга.
Кажаа ажыр шывадаптым.
Мезил-даа бол, хаваа-даа
бол,
Мээн идиим болуп чораан
Майтактарым шүүт чокта.
Багайын-даа өө канчарыл ам?

Охемчик ОНДАР.

БУКЛЕТ - НОМ

Амгы рынок үезинде чогаал номнарын парладып алыры — эн-не берге айтырыгларын бирээзи. Москвага шүлүктерин парлаарынга хамык шүүделин төлеп тургаш, «Эне сөзү» солуннун редактору, шүлүкчү Артык Ховалыг Россия Федерациязының чогаалчыларының «Мажак» деп шүлүк чогаалының таныштырылга библиотеказының ном үндүрер черинге «Шыдажыг» деп буклет-номчугажын 2 муң кезекке чырыкче парладып үндүрген.

Ук буклетте хөрээжен шүлүкчүвүстүн 27 лириктиг шүлүктери киргеи. Оларны Владимир Гордеев тыва дылдан орус дылче очулдурган. Салым-чаанныг шүлүкчүнүн бөлүк шүлүктер киргеи буклетин Г. Георгиев, Г. Фролов редакторлаан.

Бистин корр.

Байыр чедирип тур бис!

Кур-Чер суурда чурттап чоруур бистия ааваыс Клара Ланзыевна Пар бо хүннерде 60 харлан база өг-бүле тутканындан бээр 40 чыл оюн демделеп турар. Эргим ааваыс — 2 ооллун, 5 уругнун хүндүлүг иезин болгаш чоргааралы.

Ынак ааваыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр байыр чедирбишаан, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти, чедишкиннерни, кан дег кадыкшылды, хөй чыл чурттаарын сеткилдин ханызындан күзеп, черге чедир мөгейин тур бис.

ООЛДАРЫ, УРУГЛАРЫ БАЗА КҮЛЭЭЛЕРИ: САША, ТАНЯ, НАТАША, СЕРГЕЙ, ОЛЯ, ГЕНА, ВАЛЯ, ОРЛАН, МИРА, МЕРКУРИЙ, АЙДЫСМАА, СЛАВА.

Чарлалдар бюрозу

Октябрь 20-де республиканың Виктор Кек-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга күрүнечин ыры болгаш танцының «Саян» ансамблинин чаа программазы-биле киржир.

Концертти эгелээр шагы — 18.00.

Тайылбыр алыры-биле 3-68-64 телефонче долган болур.

программалыг концерти болур.

Концертке «Саян» ансамблинин фольклор бөлүү Америкага гастрольдаар программазы-биле киржир.

Концертти эгелээр шагы — 18.00.

Тайылбыр алыры-биле 3-68-64 телефонче долган болур.

ТАЙЫП УЖАР, ДАЯНЫП ТУРАР...

Ырак Уралда сывырындак демир артында бистин чангыс чер-чурттугларывыс

Амгы үеде бүстүн дүшкен ССРЭ-нин делгем девискээринге, кайы-даа булунга, када-даа чоруурга тыва кижилер, бистин чангыс чер-чурттугларывыс бо-ла ужуражып кээр апарган.

Чоокта чаа ажыл аайы-биле Пермь областын Соликамск районунда Сим суурга чеде бердим. Автобустан дүжүп кээримге-ле, долгандыр хадалыр демир сывырындактар-биле кажаалап каан хөримнерлиг, күш-ажыл колониялары-биле долдунган бичежек суур болду.

Ыя аразында холдарында автоматтарлыг солдаттар өлүп хөй херектеннерни сүрүп алган, мээн чаным-биле эртип бар чорлар. Хоругдаттырганнар аразында бир азнат шыырайдыг кижи:

— Тыва кижи сен бе? — деп тывалап алгырды. Манаааным айтырыгдан арай өскүп:

— Ийе,— деп харыыладым.

— Оо, күжүр эрни! Чүнү канчап чоруурун ол?

Харылак чорумда, солдаттарның бирээзи ырай бээримни негеди.

Оон аалчылар бажынынче хоюп алыры-биле бар чорумда, ийи тыва ол бажым утку чедип келди. Олар хоругдап адаандан чоокта чаа хуусаазы төнмээн-даа болза хостуг ажылче үнүп келген ооллар болду. Чурттап турары бажыны моон ырак эвес, барын хоюп алырымны сүмелелилер. Мен харын амырай бердим.

Малгаштыг кудумчулап арай деп эртип чорааш, оларның чурттап турары бажынга чеде бердивис. Колдуунда аныяк ооллар чурттап турар болгаш, бажынның иштинин арыгсилиг, шевергини аажок. Кухнязында тыва улугуурге чазап салып алган. Соңгаларын, эжиктерин тыва угулзаларбиле каастап алган. Орун бүрүзүнүн дужунда шевергини аажок хоолларда төрел-доругдуунуг-не бооп — чуруктар.

Меня көрүп кааш, ында олурган ооллардың арынны-ры соңуургаллаан чыып, кандыг-бир аажок чоок кижизи чедип келген дег, далаш-биле тура халчып, держе чаладылар.

Бар-чок аъш-чемин салып, кижи хостуг ажылларда, а чөөрби хирези ам-даа хоругдал адаанда. Янзы-бүрү ангы-ангы ажылдарда: инектер, аътар кадарып, машина мунуп, септеп, ыяш белеткээр биржада ажылдап, харындаа тепловоз мунуп турар кижи безин бар болду.

Оларның турары сууру Сим Урал ындының соңгу талазында турар болгаш, чайы кончуг өл-шык, үргүлүү чаъстаар, ынчангаш чер өл, малгашталы берген чыдар. Кыжын хары улуг, орук чок черлеп кижи кылаштай албас. Шык чер болгаш, соок чөөрби градус чедерге-ле, долгандыр чүве көзүлбестен, туманнаып, соогу кижи шыдажыр арга чок апаар.

Ооллар боттарының эзлчээнде канчаар чурттап турарын чугаалап олурдулар. Тывадан үнгеш-ле, янзы-бүрү кара-бажыннар дамчып, кайыындаа келгилээн көстүп көрбээн дүржок херектеннерни таваржып, Тывага көрбээни коргунуг үүлдерни көрүп чорааш, манаа чедип келгеннер болду.

Берге чүве поездиге ворууру болган. Херектеннерге тускай белеткеп дерип каан, соңгалары чок таар күпелерге, бирээзинге-ле он беш кижини үнмерлештир тырып каар. Тынаа тыныш безин чедишпейн баар. Оон кадында чамдыктары таакпылай база бээр. Шак ындыг байдалга дүнхүн иштинге чоруурун бүдүн чыл хире төнмес-батпас болган.

Хоругдал хоругдал-ла болгай. Шыны херек, мээаа хөй кезиннде аваа кижилер кирип келбес. Хөй миллион чурттаакылардыр Россияның янзы-бүрү хоорайларындан келгилээн, каранны хоойлу адаанын делегейиниң мергежилин долуун-биле шингээдип алганнар «өскээртен келгеннерни» «шенеп көөрү», боттарынга хомудап шыдавас сеп. Сөңкым-даа тоовас. Кедерезе, улам соккаш салыр. Ынчангаш ында хоругдаттырганнар үргүлүү маннап турган ажылдаарлар. Ажылче баарда-кээрде-даа бот-боттарын баскылажы-баскылажы маннажыдлар. Кым-на аар мөн-биле соктуварын күзээр боор.

Ол кара-бажынга кемдел-кергеп өлген улус эндерик. Оларның аразында үш тыва база бар. (Оларның аттарын маңаа биживес мен). 1985 чылда аваа барган тывалар «чурум тудукчуларының чептуг кижизидишкиниге» шыдашпайн, арын-нуурун, бичиндаа бол, кижизиг шынарын камгалап, удур месилдежиге чиг алган ышкаш чыыпына бээр, боставже арай боорда ажар болду.

— Мынаа мынчап турбайн, төрээн Тывавыска халас ажылдан бериг турган болзуйуусса көрем. Бисте чүү боор, бичии чемгерин каап-ла турар болза, чүүү-даа кылып улустуу бис ийин — деп, Ооржак Алдын-оол хомудап чугаалады.

— Таптыг үштап-баштаап чүве болза, тывалаарның ажылдаары кончуг-тур ийин. Холбуг шевер. Мында хоолуг дээн ажылдарны тывалар кылып тур бис. Аравыста ураан чуруукчу, шевер чазаныкчы дээш, кандыг-даа кижи бар. Бистин ындыгысты мында чурттап турар бөдүүн чок ажок мактаар-дыр — деп, бирээзи улашты.

Ында колонияга турган таджиктерни, казахтарны, украиннерни боттарының чурттуга херек эрттирааны дээш, шагла-ла алгаш барган. Ам ында орустар-биле чүгле тывалар артып калган.

Хостуг ажылдап турааларны, бир эвес чаптуг ылаагаанныг телеграмма алыр болза, шелээлеп чаңдырып болуп аварган.

Салчак Владимир аваазы аараан деп телеграмма алгаш, чоокта чаа чангаш келген болду. Тывага чедип, аваазының байдалын көрүп, төрелдери-биле ужурашкан. Дедир чоруур хуусаазы чеде бээрге. Симе өөрүн бодап, ашы-чем садары-биле элээн акша чыып алган (он ийи мун хире). Кызылга чедип келген дораан «Менгулек» аалчылар бажынынга хоюары-биле өрээл ан алган. Кежээ апаарга чаныда ресторандан чемненип алгаш, үнүп кээрге, чык-чак-ла дээн. Карак оду кызаш дээн. Орталаныр чаваа турда. Үш аныяк тыва ооллар куртказын үштө соп аппарганнар. Хөйленнинг каамнынган акшалыг хавын база үштө соп алганнар. «А богда, дүкмаларым! Ырак черде херек эрттирип чоруур, аваа аарый бээрге, шелээлеп чораан акшаардыр мен. Кадыг херек эрттирип чоруур силер ышкаш, тыва өөрүм эндерик. Оларга бээр дээш, чыып алган акшамаар. Оларның боскун үсүйе-көрүүнер. Бүзүревес болзунаръа, бо бижимни-даа болза, көрүп көрүнер — деп, ол чептеп, чанның шаг болган.

Демгилери ону ыыжаваанар-даа: чангыс боолбак кижизе «маадырланып» улам халдап, үш-баш чок тер, шанчып чоруй, дезипкеннер. Күжүр эр, ам канчаар, ледир чаныр, акша тып алгаш, оозу-биле Симге чедип келген.

— Барып-барып барыксап, четтикпейн чораан Тывазынга ынчаар үптедип алырга, сагыш-сеткилге дыка-ла берге чорду. Бистер дээрге шак ынчаар өш-биле аваа чораан кем чок улус үптеп чорбаан, аргажоктун кыындан чазыг ужурундан херек кылып алгаш, ында чедип келген улустуу бис. Ам ооруктун үүлезин бар шаавыс-биле чүктеп, эдилеп чор бис. Тывалар кааладаа, кандыг-даа байдалга чораан, бот-боттарын хундулежип чоруур болза эки-ле-дир ийин. Төрээн чурт, төрээн чон деп чүвени маная чырак берге херек алаанга келгеш, эки билдивис. Силерниң чугаалаанынар ышкаш Тывазга эргиг чаагай чанчылдарны, шажын-чүдүлгени катап эгелип эгелээни чүгле бистеергe, херектеннерге эвес, бүгү тыва кижилерге улуг салаалыг болуур. Боор деп бодаар-ыр бис — дээш, аныяк эр мунгаргай хулумзуруп.

Хоойлунун тоо быдарадыр «сывырындакты», ыракта херек эрттирип чоруур бистин чамдыыстын бир бөлүүнүн дугайында көрген, билгенимни бижидим. Ол чүгле даштыдыр. Хоойлу адаанда хоругдалда боттарының язылдаының ужун «тайып барып Ушкан» кижилериниң кескүхөрээнче бакылап көөр чүве болза, оон-да артык чырык, хостуг амыдыралче дүткээн, хөлээлээкиниг, сеткил каранчыг, чем эвеничиг бодаалар тайныып чоруур чадавас. Бистин Чазаавыс бодунун ол ыракта албатыларының амыдырал-чуртталгазының байдалын «соңуургап», оларның «даяныр турааБынга» дузалажып, кандыг-бир хемчег алдыының аргазын өөренип көргеи болза, эки-ле-дир ийин.

Борис ОНДАР.
«Шынның» корр.

КИНО

ОКТЯБРЬ 17-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Гремлины» 10.00, 12.10, 14.20, 18.40, «Россия, которую мы потеряли» 16.30. «ВИДЕОЗАЛ»: «Ветер демонов» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Жертва во имя любви» (2 сериялыг) 15.20, 18.20 шактарда.

ОКТЯБРЬ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Гремлины» 10.00, 12.10, 14.20, 18.40, «Россия, которую мы потеряли» 16.30. «ВИДЕОЗАЛ»: «Ветер демонов» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Жертва во имя любви» (2 сериялыг) 15.20, 18.20 шактарда.

ОКТЯБРЬ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Опасный бизнес» (АКШ) 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00. «ВИДЕОЗАЛ»: «Окончательный анализ» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

Хөгжүм хөрөкселдери септээр «Уран-Сай» бүдүүлге чери Тываның Культура ажылдакчыларының Эвилелиниге ажыттынган. Рояль, пианино, үрер хөгжүм септедир дээн

Коммерсантылаарның, бүдүүлге албан черленнинин удуртукчуларының, хуулга кижилериниң кичээнгейинге:

Тываның Культура ажылдакчыларының эвилели Сергей Пюрбю аттыг шанналдың лауреады деп атты идип үндүргеи. Клуб, библиотека, музей, уран чүүл школалары, улусчу чогаал ажылдакчыларының эн-не төлептиг кижилериниңе акша шаннаалын тысыр. (Бир лауреатка — 5000 акша).

Аная болунаының улуунеени, ачы-дузаларны чедирериниңе идегедивис.

Эвилелдиң агар саны — 700670 Тывасоцбанк МФО 264192, телефону — 3-66-41.

Минусинскиниң бухгалтер школазынга 8 ай өөренгеш, ниити ортумак эртемнин баазазынга тускай ортумак эртемнин дипломун ап болур. Өөредилге төлевилиг, киреде экзамен дужаавас. 9 класс доосканнарны улептүр будүүлгелериниң болгаш агроулетпүр комплексиниң бухгалтери мергежилдиг кылдыр белеткээн-биле база хүдээн ап турар.

Школаның адреси: 662800, Минусинск хоорай, Кызыл партизаннар кудумчузу, 11. Телефону 2-06-08.

Кичээлдерниң эгелээни 1992 чылдың сентябрь 15.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ИШТИКИ ХЕРЕКТЕР МИНИСТЕРСТВОЗУНУҢ АЖЫЛАГЫЙ КИЛДИЗИНГЕ даваазында мергежилдиг кижилери ажылга негеттинип турар: сантехник, электрик, 4-5 разрядтыг автослесарьлар, 5-6 разрядтыг моторист, газэлектри-биле каннакчы, агрегатчик, чылыг пунктузүнгө механик, полиграфия девигхерекселдериниң эдикчизи, корректор, типографияга склад эргелекчизи. Кээр чери: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 18, телефоннары 9-25-82, 9-22-22.

БИСКЕ АЖЫЛДАНАР

Республиканың инвалидтер ниитилелиниң чанында түргүстүнгө «Искатель» кооперативте (даргазы А. М. Сундуй) будун чартык чыл дүргүзүнде Кызыл хоорайның социал талазы-биле камгалалы барык чок хамаатылары ажылдап турар.

Бо үеде кооператив күрүнеден улуг чагыг хүлээн алган. Ол дээрге Сонгу Доштуг океанда, оон эриктериниде ажылдап чоруурларга эргежок чүгүла херек хончулут уктар-дыр. Олар муп-муп. Аът челинден, сарлык дүгүнден кылыр.

Аът челин, сарлык дүгүнээрип, оон ук аргыыр күзелдиг кижилериниң саны бир райондан 20-30 челин, оларын белдириишкин кээр болза, бистин ажылдакчывыс аная чедип, ажылга ажыглаан дүкту чечирип бээр.

Чүгле инвалидтер, пенсионерлер, үрүт азыраарының декреттиг шөлээзинде олурар хөрээженнер ажылдап болуп. Ажылдың төлевири дүгүржилга өзүгаар.

Бистин адреливис: 667003, Кызыл хоорай, Лопсанчап кудумчузу, 9. Кооператив «Искатель».

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. Индекс 667000. АГАР САНЫ: «Тыва соцбан» № 363305»

ТҮРГҮЗҮКЧҮЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээдг Соведг болгаш Чаваа. «Шын» солуунун редакция «коллективи».

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнун орулакчызы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнун орулакчызы) Н. С. Эргел.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээн алыр чер — 3-34-26 кол редакторнун орулакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; орулакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР-

улус депутаттарының Советтери, политидел-политиктер болгаш соңгы айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлегпүр — 3-34-49; 3-36-73; кедээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш үлүг эрелидлеги — 3-39-15; мерзелер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; онуга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; гизүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейи барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының болгаш редакцияның туружу-биле аъушпейн барып болур. Айыттынган фактылары саннары болгаш эске-даа дыыныгылары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парламентинга болгаш «информация» министерствозунуң типографиязы. Кызыл. Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 6 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27020 экз. Чаныт №